

Mario Bursik

Sisak, Hrvatska

mario.bursik@gmail.com

HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV 1941.-1945.: USTROJ I DJELOVANJE

UDK 930.25(497.5)HDA“1941/1945“

Pregledni rad

Ovaj rad proučava povijest Hrvatskog državnog arhiva od uspostave Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941. pa do njezina sloma u svibnju 1945. godine. U prvom dijelu daje se kratak pregled administrativnog i političkog položaja Hrvatskog državnog arhiva u novonastaloj državi. Posebno poglavlje posvećeno je ravnatelju Josipu Matasoviću, koji je svojim zalaganjem i stručnošću vodio Arhiv u tom razdoblju te uspješno zaobišao ideološke i političke izazove koje je to razdoblje predstavljalo. Središnji dio rada odnosi se na sam rad Arhiva, čime se obuhvaća širi spektar djelatnosti institucije tijekom cijelog razdoblja. Poglavlje o zaposlenicima Arhiva može se uzeti kao nadopuna prethodnog poglavlja jer je sam rad institucije u velikoj mjeri bio uvjetovan stručnošću i predanošću njegovih zaposlenika. Slijedi poglavlje posvećeno arhivskomu gradivu, gdje se prikazuju najvažnije akvizicije od strane Arhiva, ali obraća pozornost i na općenito stanje arhivskoga gradiva i napose njegovo uništavanje tijekom ratnih prilika. Primarna je svrha rada pružiti pregled organizacije i funkcioniranja Hrvatskog državnog arhiva te prikazati stanje arhivističke struke u Hrvatskoj u tom razdoblju.

Ključne riječi: Hrvatski državni arhiv (HDA); Josip Matasović; arhivsko gradivo; izlučivanje; NDH

1. Uvod

Cilj je ovog rada prikazati ukupnost djelovanja i organizacije Hrvatskog državnog arhiva (HDA) u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.) s

naglaskom na zaposlenike i arhivsko gradivo.¹ Rad je gotovo isključivo rezultat istraživanja arhivskih fondova HDA i osobnog fonda ravnatelja Josipa Matasovića.

Nezavisna Država Hrvatska (NDH) je bila država ograničenog suvereniteta pa je tako ovisila o Italiji i Njemačkoj u mnogim pitanjima funkcioniranja države, ali je ipak imala autonomiju nad nekim stvarima unutarnjeg društvenog i državnog uređenja. Unatoč vojnoj i vanjskopolitičkoj ovisnosti o Italiji, a osobito o Njemačkoj, Nezavisna Država Hrvatska imala je suverenitet nad resorima znanosti, obrazovanja i kulture, što znači da su institucije poput Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu funkcionirale bez direktnih vanjskih utjecaja.² HDA je doživio manje kadrovske i zakonodavne promjene uspostavom NDH, ali je njegovo djelovanje dobrim dijelom nastavak razvojnog pravca koji je oblikovan uspostavom Banovine Hrvatske te koji je naslijeđen iz ranijih razdoblja. Ideološka dimenzija vlasti u NDH zaobišla je Arhiv, uz iznimku propisa koji su se odnosili na sve državne institucije, pa je tako njegovo stručno osoblje imalo prostora baviti se arhivističkom strukom i njezinim unaprjeđenjem, kao i funkcioniranjem samog Arhiva, što je uvelike potpomognuto većim novčanim izdadcima koje Arhiv počeo dobivati jer je iz pokrajinskog arhiva postajao centralni, državni arhiv.

Hrvatski državni arhiv krovna je arhivska institucija u Hrvatskoj koja čuva, štiti, obrađuje i daje na korištenje arhivsko gradivo koje je nastalo radom središnjih tijela državne uprave, ali i drugih stvaratelja važnih za područje čitave države te istaknutih ličnosti. Njegovi početci naziru se već u 1643. godini, kada je nastala Škrinja privilegija.³ Godine 1800. Ivan Zrnčić bio je prvi arhivist Kraljevskog arhiva, a Ivan Kukuljević Sakcinski *zemaljski arhivar* od 1848. godine. Godine 1870. donesen je Zakon o uređenju Zemaljskog arhiva (Kraljevski hrvatsko-slavonsko-dalmatinski zemaljski arhiv), kojim je uređeno djelovanje arhiva kao ustanove za čuvanje i zaštitu arhivskoga gradiva javne uprave i Sabora. Zalaganjem Ivana Bojničića od 1885. jačala je i praksa prikupljanja arhivskoga gradiva nastalog radom fizičkih osoba.⁴ Raspadom Austro-Ugarske Monarhije i ulaskom hrvatskih zemalja u jugoslavensku državu, Zemaljski arhiv postao je Kraljevski državni arhiv. Od 1923. djelovao je kao samostalna ustanova, odvojena od uprave.⁵ Uspostavom

¹ Članak je rezultat autorova prerađenog diplomskog rada, koji je obranjen u studenom 2017. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

² Naziv institucije ne koristi se konzistentno. Iako je u početnoj dokumentaciji pretežno korišten naziv Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, naziv koji dominira tijekom razdoblja NDH je pojednostavljen: Hrvatski državni arhiv, a upravo taj naziv ta institucija nosi i danas. Radi jednostavnosti i konzistentnosti, ali i da se naglasi kontinuitet institucije koja postoji i djeluje i danas, koristit ću naziv Hrvatski državni arhiv, odnosno skraćenicu HDA.

³ Josip Kolanović, "Arhivi u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj," u *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ: SR Hrvatska*, ur. Sredoje Lalić (Beograd: Savez arhivskih radnika Jugoslavije, 1984), str. 16.

⁴ Kolanović, "Arhivi u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj," str. 16-17. Usp. Ladislav Dobrica, "Hrvatski državni arhiv: Središnja i matična arhivska ustanova u Republici Hrvatskoj," *Hrvatska revija* 17, br. 2 (2017): str. 16.

⁵ Kolanović, "Arhivi u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj," str. 19-20.

NDH postao je Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Ratni arhiv i muzej Nezavisne Države Hrvatske (RAMNDH) i Hrvatski državni arhiv u Dubrovniku jedine su arhivske institucije na području NDH, no kroz rad HDA najbolje se može pratiti ukupnost arhivističke struke u tom razdoblju, jer su preostale dvije institucije bile ograničenog područja djelovanja.

2. Hrvatski državni arhiv u upravi Nezavisne Države Hrvatske

Prilikom promjene državno-pravnog okvira, ministarstvo nadležno za archive bilo je Ministarstvo bogoštovlja i nastave. Od lipnja 1941. tu je ulogu imalo Ministarstvo nastave, koje je 9. listopada 1942. promijenilo ime u Ministarstvo narodne prosvjete. Ono je ostalo krovno ministarstvo za HDA do kraja rata.⁶

Glavna promjena u djelatnosti HDA dogodila se u teritorijalnoj i stvarnoj nadležnosti. U Kraljevini Jugoslaviji Kraljevski državni arhiv bio je jedan od pokrajinskih arhiva te u to vrijeme nije dobivao dostatna sredstva i političku podršku za rješavanje ključnih problema. Uspostavom NDH postao je krovna arhivska institucija, nadležna za pismohrane svih državnih i nekih lokalnih institucija na teritoriju NDH. Kada se uzme u obzir da je Državni arhiv u Dubrovniku bio lokalnog karaktera i uglavnom se bavio čuvanjem i sređivanjem arhivskoga gradiva Dubrovačke Republike, vidljivo je da je HDA morao voditi računa o ukupnom arhivskom gradivu državnih institucija na području NDH. Dakle, prostor nadležnosti arhiva skoro se udvostručio po veličini i broju stanovništva (u odnosu na Banovinu Hrvatsku), a broj je zaposlenih, u početku, ostao nepromijenjen.⁷ Financijska se situacija popravila, ali se bez adekvatnog osoblja ipak nije moglo omogućiti obnašanje svih dužnosti Arhiva. Kako bi se doskočilo izazovu povećanja područja nadležnosti, Arhiv je dobio odobrenje za zapošljavanje novih djelatnika, čime je započeo proces zapošljavanja koji je trajao do kraja rata, kada je imao skoro 20 zaposlenih.

HDA je uglavnom bio izostavljen iz ideoloških planova nove vlasti te je većim dijelom funkcionirao kao nezavisna kulturna institucija. Jedan od primjera neprihvatanja ustaške ideologije u djelovanju Arhiva bio je slučaj od 28. srpnja 1941. godine kad su Josip Buturac i Josip Matasović otputovali u Pakrac i njegovu okolicu u nadzor gradiva. Glavni razlog njihova putovanja bilo je očuvanje arhivskog gradiva bivšeg grkokatoličkog ("grko-istočnog") samostana u Pakri, koje su našli u bivšem eparhijskom dvoru.⁸ Želja za zaštitom tog arhivskoga gradiva nikako nije mogla biti odraz službene državne politike, nego motiviranost pojed-

⁶ Usp. HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 20/1941; Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527-1945)* (Zagreb: Arhiv Hrvatske, 1969), str. 451-453; Zakonska odredba o državnoj vladi NDH, NN 59/1941; Zakonska odredba o državnoj Vladi NDH, NN 229/1942.

⁷ Broj zaposlenih s vremenom se povećavao, ali ne dovoljnom brzinom ni kvalitetom kadra koja bi pratila potrebe Arhiva.

⁸ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 216/1941.

naca iz HDA. Iz toga je vidljivo da je prvenstvena motivacija Josipa Matasovića bila očuvanje povijesnih vrela, bez obzira na njihovu provenijenciju. Pri tom posjetu također su pregledali i arhivsko gradivo obitelji Janković na vlastelinstvu Daruvar, koje je bilo manje opsegom.

Tijekom 1941. donesen je niz propisa koji se dotiču rada državnih institucija te su ujedno bitni i za HDA. Kao najvažnije za Arhiv valja izdvojiti dvije. Općim poslovnim redom ukinut je dotadašnji način rješavanja spisa u državnoj upravi.⁹ Ukratko, tim se propisom sprječavalo stavljanje rješenja na izvorni podnesak bilo kojeg spisa, koji je sada morao ostati kod oblasti kod koje je prvotno došao, a dalje se imao slati novi dokument. Konzistentna provedba navedenog propisa pojednostavila je funkcioniranje uprave, ali povećala ukupnu količinu spisa. Proglášena je i zakonska odredba o čistoći hrvatskog jezika, kojom je propisan vokabular za službenu komunikaciju u državnim službama, uz napomenu da slijedi kazna za nepoštivanje propisa.¹⁰ Ta se odredba nije dosljedno poštovala, ali nema nikakvih naznaka da je netko zbog toga kažnjen.

3. Upravitelj Hrvatskog državnog arhiva Josip Matasović

Često se zna reći kako ravnatelj institucije određuje njezin karakter. U kulturnim i drugim institucijama, ravnatelj određuje pravila, osoblje i opću politiku institucije pa tako direktno utječe na njezin identitet i djelovanje. To se svakako odnosi i na archive, stoga je nemoguće rekonstruirati povijest HDA u potpunosti ako se ne razmotri i djelovanje njegova ravnatelja. Za razdoblje postojanja NDH, ali također sve do 1958. godine u socijalističkoj Jugoslaviji, službu ravnatelja (*upravitelja*) Arhiva obnašao je Josip Matasović. Josip Matasović rodom je iz Slavonije, gdje je rođen 1892. godine. Osnovnu školu završio je u rodnom Vrpolju, gimnaziju u Vinkovcima, a sveučilišno obrazovanje stjecao je u Zagrebu (1911.-1912.), Zürichu (1912.-1913.) i napose u Beču (1913.-1915.), gdje je i doktorirao na temu srednjovjekovne povijesti. Politička i kulturna usmjerenost prema Austriji profesionalno ga je oblikovala i upravo je uzor u austrijskim institucijama, posebice arhivima, jedna od odlika njegova djelovanja kao arhivista u funkciji ravnatelja Arhiva. Poslije studija Matasović je predavao u Vinkovačkoj gimnaziji, a zatim je radio u Hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu. Godine 1924. godine bio je imenovan docentom za novu povijest na Filozofskom fakultetu u Skopju, gdje je radio do preuzimanja dužnosti ravnatelja Arhiva 1941. godine. Iako je ovdje riječ o Matasoviću prvenstveno kao ravnatelju Arhiva, važno je napomenuti da je on poznat široj javnosti kao profesor i povjesničar, a tek potom kao arhivist. Kao povjesničar, Matasović je jedan od ranijih predstavnika kulturne povijesti u hrvatskoj historiografiji. Matasović je osnovao i časopis za povijest kulture *Narodna starina*, koji je

⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 495/1941. Usp. Obći poslovni red, NN 138/1941.

¹⁰ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 496/1941. Usp. Zakonska odredba o hrvatskom jeziku, njegovoj čistoći i pravopisu, NN 102/1941.

izdavao i uređivao od 1922. do 1940. godine.¹¹ Časopis se bavio etnologijom, povijesti i povijesti umjetnosti, a u razdoblju objavljivanja predstavljao je jedinstven pokušaj djelovanja časopisa navedene tematike na prostoru Kraljevine Jugoslavije.

Od 1925. do 1939. ravnatelj je bio čuveni povjesničar i istaknuti kulturni djelatnik Emil Laszowski, koji je umirovljen zbog starosti. Na njegovo mjesto došao je Josip Nagy, prema preporuci samog Laszowskog.¹² Nagy je bio ravnatelj manje od dvije godine, ali je u tom kratkom razdoblju bio izrazito aktivan. Autor je članka *Nacrta uredbe o banovinskim arhivima*, koji je zapravo priprema arhivskog zakonodavstva za Banovinu Hrvatsku. Članak je detaljan i pisan u skladu s tadašnjim svjetskim standardima u arhivistici. Važnost tog nacrtu ističe i Tomislav Galović: »Zasnovan na ondašnjoj suvremenoj arhivističkoj teoriji i praksi, ovaj nacrt Uredbe predstavlja važan korak u formiranju hrvatskoga arhivističkog zakonodavstva, unatoč činjenici što je on ostao samo kao nacrt, tj. nikada nije dobio zakonsku sankciju.«¹³ Uspio je također urediti 9. i 10. svezak *Viestnika Hrvatskog državnog arhiva*, koji je izišao 1941., ali tek nakon uspostave NDH.¹⁴ Prilikom uspostave nove vlasti 1941. Nagy je smijenjen, a na njegovo je mjesto postavljen Josip Matasović, koji je do tada bio redovni profesor novije povijesti na sveučilištu u Skopju. Iako smijenjen, Nagy nije marginaliziran, nego je nastavio rad na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi te je nastavio istraživati povijest.¹⁵ Nagy je prilikom primopredaje dužnosti predao Matasoviću članke za 9. i 10. svezak *Viestnika*, ali ga je tom prigodom zamolio da bude naveden kao urednik tog broja, na što je Matasović pristao.¹⁶ Članci su poslani Ministarstvu nastave radi provjere pravopisa te je tekst ubrzo odobren bez većih ispravaka, s obzirom na to da službeni korijenski pravopis NDH još nije stupio na snagu.

Josip Matasović još je u siječnju 1940. godine, nakon umirovljenja Laszowskog, poslao dopis nadležnom ministarstvu u kojem traži poziciju ravnatelja Arhiva. U Skopju je bio postavljen iz političkih razloga i htio se vratiti u Hrvatsku, pri čemu je preferirao funkciju u Arhivu, a ista mu se prilika pružila 1941. godine.¹⁷ Nakon što je Matasović imenovan na mjesto ravnatelja, Nagy mu je po-

¹¹ Jaroslav Šidak, "Dr Josip Matasović," *Historijski zbornik* 15, br. 1-4 (1962): str. 347-348.

¹² Tomislav Galović, "Biobibliografski prilog o dr. Josipu Nagyu (1884-1981)," *Arhivski vjesnik* 45 (2002): str. 227-265.

¹³ Galović, "Biobibliografski prilog," str. 237.

¹⁴ Galović, "Biobibliografski prilog," str. 259.

¹⁵ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 46/1941. Prema nepotvrđenim navodima, Nagy nije htio potpisati izjavu o rasnoj pripadnosti pa je zbog toga smijenjen.

¹⁶ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 698/1941.

¹⁷ Usp. HR-HDA-1059. Matasović Josip, 6.1. Ravnatelj Državnog arhiva u Zagrebu, Službena korespondencija (kut. 33). Mile Budak, koji je u to vrijeme bio ministar nadležan za arhivsku službu, bio mu je prijatelj iz mladosti i suradnik iz razdoblja djelovanja "mladohrvatskog" pokreta. Usp. Stjepan Matković, "Josip Matasović i 'mladohrvatski' pokret," u *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti: Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23.-24. studenoga 2012.*, ur. Suzana

slao dokumente o primopredaji ureda i funkcije.¹⁸ Matasović je uz funkciju ravnatelja Arhiva imenovan i savjetnikom u Ministarstvu bogoštovlja i nastave te je 31. svibnja stupio na dužnost. Postao je također i profesor na Mudroslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je predavao pomoćne povijesne znanosti i neke druge kolegije, a već 31. ožujka 1943. promaknut je u zvanje redovnog profesora.¹⁹ Možda najbolja potvrda njegove ideološke nepristranosti činjenica je da je nakon sloma NDH ostao na čelu Arhiva, što je bila rijetkost. Uglavnom su činovnici, posebice ravnatelji, koji su bili imenovani za vrijeme NDH bili otpušteni s tih pozicija. Ostaje nepoznato je li Matasović na aktivan način pomagao partizanski pokret ili je ostavljen na funkciji zbog političke neutralnosti.

Kao znanstvenik Matasović je shvaćao arhivistiku dvojako. Za Matasovića, arhivistika je s jedne strane pomoćna povijesna znanost, što ona u tom vremenu i jest bila. Prema tom gledištu, arhivistika prvenstveno služi očuvanju povijesnog arhivskoga gradiva i njegovu korištenju s ciljem povijesnog istraživanja i očuvanja povijesnih vrela. U tom razdoblju arhivist HDA Josip Buturac definira zadaću arhiva: »Zadaća je arhiva sabirati i čuvati izprave, spise i ostalu pisanu građu važnu za političku i kulturnu povijest hrvatskoga naroda.«²⁰ Iako takvo tumačenje sigurno odgovara istini, mora se istaknuti da ono ne pruža cjelovitu definiciju arhivske struke, nego samo njezina konzervatorskog dijela. Navedeno je uvidio i Matasović, koji je zadaćom arhiva smatrao i korisničku službu, organiziranje izložbi, nabavu gradiva, izradu obavijesnih pomagala itd. Matasović time obuhvaća i starije shvaćanje arhivistike, ali istovremeno anticipira moderna tumačenja arhivistike, prema kojima se ona smatra zasebnom znanstvenom disciplinom koja se ne mora nužno vezati uz povijest.

Matasović je kao ravnatelj odigrao pozitivnu ulogu u tom turbulentnom razdoblju hrvatske povijesti. Njegova predanost arhivistici, kao i odsutnost ideologije u radu, rezultirali su očuvanjem goleme količine arhivskoga gradiva. Unaprjeđenje brojnih standarda u HDA, ali i hrvatskoj arhivistici općenito, također su rezultat njegovih napora i modernih pogleda. Potvrda njegova truda i aktivnosti došla je i nakon sloma NDH 1945., kada ostaje na dužnosti, gdje je nastavio svoj rad do zaslužene mirovine 1958. godine. U daljnjem tekstu kada će se govoriti o radu Arhiva, mora se uzeti u obzir da je Josip Matasović pokretač politike rada

Leček (Slavonski Brod: Institut za povijest, 2013), str. 151-152, 158; Mato Artuković, "Politički nazori Josipa Matasovića," u *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti: Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 23.-24. studenoga 2012.*, ur. Suzana Leček (Slavonski Brod: Institut za povijest, 2013), str. 188-189, 198.

¹⁸ HR-HDA-1059. Matasović Josip, 6.1. Ravnatelj Državnog arhiva u Zagrebu, Službovanje, Zapisnik o primopredaji dužnosti, br. 96/1941 (kut. 33).

¹⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 206/1942.

²⁰ Josip Buturac, "Arhivi (državni, crkveni, gradski i ostali)," u *Naša Domovina: Zbornik: Nezavisna Država Hrvatska: Svezak 2.: Hrvatska kultura – Politička povijest Hrvata*, ur. Filip Lukas (Zagreb: Izdanje Glavnog ustaškog stana, 1943), str. 1009.

HDA u tom razdoblju. Iako se ne mogu zanemariti zasluge drugih djelatnika arhiva, posebice Josipa Buturca, Zlatka Tanodija ili Bartola Zmajića, ipak je Josip Matasović bio pokretač i sudionik gotovo svih važnih projekata koje je HDA poduzimao u razdoblju od 1941. do 1945., zbog čega je upravo on ključna figura Arhiva u tom razdoblju.

4. Organizacija i rad Hrvatskog državnog arhiva

Ratno razdoblje djelovanja Arhiva obilježeno je trima ključnim problemima. Nedostatak adekvatnog prostora problem je naslijeđen iz ranijeg razdoblja. Arhiv je dijelio zgradu sa Sveučilišnom knjižnicom na Marulićevu trgu i njegov prostor za pohranu arhivskoga gradiva bio je ograničen i neadekvatan. Navedeni problem potenciran je povećanjem teritorijalne nadležnosti Arhiva, čime je trebalo zaprimiti velike količine arhivskoga gradiva uz ono arhivsko gradivo koje je Arhiv već pohranjivao i za koje nije bilo prostora. Drugi problem također je nastao kao rezultat povećanja teritorijalne nadležnosti, a tiče se nedostatka osoblja. Naime, opseg posla Arhiva višestruko se povećao, a broj osoblja ostao je isti. Tijekom četverogodišnjeg razdoblja broj zaposlenih se povećavao, ali ih je bilo malo i neki nisu bili adekvatno obrazovani za izvršavanje kompleksnijih radnji u arhivu, zbog čega spomenuti problem nije riješen sve do kraja rata. Posljednji je glavni problem HDA uništavanje gradiva u razdoblju Drugog svjetskog rata, ali i ranije, koji je obrađen kasnije u tekstu. Uništavanje velike količine gradiva slijedom ratnih operacija, recikliranja ili čistim nemarom i razbojništvom prouzročilo je neprocjenjivu štetu za arhivsko gradivo.

Krajem godine, uprava HDA sastavila je prijedlog proračuna za 1942. godinu, u kojem se najbolje može vidjeti plan rada i smjer razvoja HDA u sljedećoj godini i koji također pruža važne informacije o djelovanju institucije u 1941. godini. Dopis započinje opisom trenutačnog stanja arhiva: »Provađa se temeljita reorganizacija, sastavljaju se novi inventari i grupacije arhivske građe. Znatnim troškom nabavljen je novi namještaj, jer je dotadašnji potpuno dotrajao, preuređena je čitaonica i priručna knjižnica, te soba za kataloge i kartoteka.«²¹ Za 1942. godinu Arhiv predlaže proračun od 12.222.400 kuna, od čega 774.000 za osobne izdatke, oko 1.500.000 za popravke i održavanje zgrade (u to ulaze režije i grijanje) te ostatak sredstava za slobodno trošenje, poput akvizicije gradiva, troškove održavanja, honorare, administrativne troškove itd.²² Arhiv je imao dosta nepredvidljivih troškova te mu je stoga bio nužan dio proračuna koji bi bio slobodan za manipulaciju prema nastalim okolnostima. Tako je primjerice, zbog novih akvizicija, HDA bio primoran kupiti 5.000 kartonskih kutija i 2.500 kartonskih araka u prosincu 1941.

²¹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 544/1941.

²² HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 544/1941.

godine.²³ Iz spomenutih podataka vidljivo je da je došlo do povećanja proračuna Arhiva nakon proglašenja NDH. Pokazatelji toga su osnivanje novih odjela unutar Arhiva, kao i nabavljanje velike količine opreme za koju se nije bilo sredstava u ranijem razdoblju. Narednih godina proračun je bio samo simboličke važnosti. Zbog ratnog i političkog stanja NDH, kuna je značajno devalvirala te su tako i državne institucije morale zasebnim molbama potraživati sredstva koja su im već trebala biti osigurana putem proračuna. Proračuni kasnijih godina jednako su postali mrtvo slovo na papiru, a Arhiv se našao u goroj financijskoj situaciji nego se nalazio ranijih godina. Zbog nedostupnosti sredstava, Arhiv je zadnjih godina rata morao obustaviti neke osnovne troškove ili usluge, poput grijanja, izdavanja gradiva, akvizicije gradiva itd., čime je institucija dovedena na sam rub funkcioniranja.

Početakom 1942. godine započeo je jedan od najvažnijih projekata HDA u tom razdoblju. Riječ je o snimanju i pripremi za tisak zapisnika Sabora za razdoblje od 1631. do 1848. godine. Arhiv je za navedenu svrhu osigurao sredstva za projekt kao i za 2-3 srednjoškolska nastavnika koja bi pomogla u izdavanju tih zapisnika. Ukupno je predviđeno 1.000 primjeraka.²⁴ Gradivo je snimljeno u novom fotolaboratoriju Arhiva, a snimanje je završeno tek krajem 1943. godine zbog nedostatka financija i materijala. Uprava Arhiva odlučila se na to kako bi se sačuvalo važno gradivo, jer je dio uprave uvidio da je bombardiranje iz zraka predstavljalo realnu prijetnju Arhivu i njegovu gradivu.

U tom razdoblju planirano je i snimanje filma o HDA od strane Ravnateljstva za film iz Državnog izvještajnog i promičbenog ureda.²⁵ Oni su zamolili jednog arhivista u funkciji stručnog suradnika koji bi im pomogao prilikom snimanja. Za to je određen Zlatko Tanodi, ali izgleda da do snimanja filma nikada nije došlo, iako nije poznato iz kojeg razloga.

Dana 28. siječnja 1942. godine Arhiv je primio dopis nadbiskupa Stepinca, koji je uputio zahtjev za spise koji se odnose na hrvatsko Međimurje i njegovu pripadnost Zagrebačkoj nadbiskupiji.²⁶ Naime, Međimurje je nakon raspada Kraljevine Jugoslavije potpalo pod upravu Mađarske, no zbog etničkih i političkih razloga aktivno se radilo na tome da se teritorijalno uključi u NDH. Nadbiskup je također tražio prijepis i ovjeru pronađenih spisa koji mu se imaju poslati. Bio je spreman poslati klerike i svećenike kao ispomoć u njihovom traženju. Ipak, upit nije mogao biti izvršen. Gradivo je bilo nesređeno te bi trebalo strahovito puno vremena da se ti spisi pronađu. Definiranje državnih granica na temelju granica biskupija Katoličke crkve nije bilo jedinstveno u tom slučaju. Primjerice, 5. veljače

²³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 814/1941.

²⁴ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 15/1942.

²⁵ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 17/1942.

²⁶ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 91/1942.

je Zagrebačkoj nadbiskupiji poslan prijepis isprave Franje II. kojom se Banat uvođi u posjed Nadbiskupije.²⁷

Brojni problemi s kojima se suočavao Arhiv nastavili su se produbljivati i 1942. godine. Problem manjka kadra intenzivirao se u veljači i ožujku, kada je zbog nestašice ugljena uveden smjenski rad, pa je dio zaposlenika rotirajuće radio između zgrade Sveučilišne knjižnice i prostora na Marulićevu trgu br. 5.²⁸ Kada se uzme u obzir da je zima 1941./1942. bila najhladnija zima u 20. stoljeću, jasno je da je takvo stanje predstavljalo problem za normalno funkcioniranje Arhiva.

Josip Pavelić, djelatnik Ministarstva nastave, 25. veljače 1942. obratio se Arhivu s prijedlogom da se ispita mogućnost osnivanja Odjela za povijest novinstva unutar HDA.²⁹ Josip Pavelić detaljno je elaborirao zašto navedeno smatra korisnim te kao vodeći argument navodi činjenicu da u svim razvijenim zemljama središnji arhivi sadržavaju takav ili sličan odjel. Matasović se složio da je to dobra ideja te je osobno sastavio zakonsku odredbu o osnivanju Odjela. Za to je predvidio sredstva iz proračuna u visini 202.000 kuna. Ipak, prijedlog nije prošao više instance državne vlasti. U travnju je HDA dobio dopis da je predloženu »zakonsku odredbu o osnivanju Odjela za povijest novinstva unutar Arhiva« nemoguće donijeti, iako se ne spominju konkretni razlozi. Iz teksta se ipak može naslutiti da je riječ o financijskim ograničenjima. Na tom je primjeru vidljivo da su već 1942. počeli problemi s nabavom sredstava predviđenih proračunom.

Unatoč problemima HDA je nastavio djelovati kao kulturna ustanova. Tijekom ljeta 1942. Ministarstvo domobranstva organiziralo je kulturno-povijesnu izložbu *Hrvati kao vojnici*, iako je u organizacijskom odboru bilo i arhivskih stručnjaka poput Josipa Matasovića i Milana Praunsbergera, koji je bio ravnatelj Ratnog arhiva i muzeja NDH.³⁰ Izložba je obuhvaćala predmete i spise, od kojih se većina nalazila u Arhivu. Matasović je surađivao u organizaciji izložbe, iako mu se nije svidjela ideja da se ona organizira s originalnim dokumentima. Smatrao je da bi to bolje bilo raditi s prijepisima, jer se radilo o gradivu velike povijesne i kulturne važnosti i mogućnosti oštećenja vrijednih spisa. Važno je napomenuti da je Matasović također aktivno agitirao da se u spomenutoj izložbi prikladno zastupe i Hrvati muslimani. Krajem srpnja Arhiv je u svojoj zgradi organizirao manju izložbu s originalnim predmetima. Na njoj su, povodom posjete bugarskog ministra prosvjete Jacova, izloženi najvažniji povijesni dokumenti i predmeti, poput Škrinje privilegija.³¹ Može se zaključiti da Matasović nije načelno bio protiv izložbi s ori-

²⁷ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 113/1942.

²⁸ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 139/1942.

²⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 174/1942.

³⁰ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 488/1942. Zanimljivo da je izložbu organizirao Glavni stožer Ministarstva domobranstva, a ne RAMNDH, koji je bio pod nadležnosti Ministarstva domobranstva i nalazio se u istoj zgradi, a izložba tematski ima više smisla u organizaciji RAMNDH.

³¹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 488/1942, 621/1942.

ginalnim dokumentima, nego je samo bio oprezan prema odnošenju važnih dokumenata izvan zgrade Arhiva zbog straha od oštećenja ili otuđenja.

Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu u rujnu 1942. odlučio je pravno srediti svoj odnos s Arhivom. Iako je dogovor bio na snazi od 1914. godine, on nije bio sasvim formaliziran i do kraja razrađen.³² Nadbiskupski duhovni stol smatrao je svoje bibliotečno gradivo, koje se također nalazilo u Arhivu, važnijim od arhivskog gradiva pa su predložili da se Josip Buturac preimenuje u knjižničara kako bi se posvetio tomu gradivu. Prijedlog je odbijen, a ravnatelj Matasović je u zamjenu predložio da Kaptol pošalje dodatnog svećenika na funkciju bibliotekara. To bi značilo odstupanje od ugovora iz 1914., ali je prijedlog bio smislen, jer je kaptolsko gradivo bilo veoma opsežno i bilo je vrlo teško brinuti se o njemu na zadovoljavajući način sa samo jednim zaposlenikom. Buturac je bio od velike važnosti za funkcioniranje Arhiva jer je obavljao i brojne zadaće koje su izlazile iz okvira čuvanja i sređivanja kaptolskog arhiva. Tako je primjerice sredinom rujna 1942. godine zajedno s Bartolom Zmajićem organizirao preuzimanje gradiva bivše Varaždinske županije iz razdoblja od 1850. do 1927. godine.³³ Iako je gradivo bilo u dobrom stanju, proces preuzimanja i pregled dva vagona gradiva trajao je više od tjedan dana. Buturac i Zmajić u prosincu su određeni za održavanje tečaja državnim i upravnim službenicima o postupanju s arhivskim gradivom, što je također zahtijevalo dosta vremena.³⁴ Bio je čest slučaj da je Josip Buturac obilazio lokalne pismo-hrane pa je stoga upitno koliko je vremena posvećivao kaptolskomu gradivu. Novi ugovor na koncu nije postignut, unatoč najboljoj volji Josipa Matasovića i predstavnika Kaptola. Zbog nedostatka sredstava za zapošljavanje dodatnog zaposlenika, prijedlog je propao i ostao nedorečen i u tom razdoblju. Do kraja Drugog svjetskog rata Kaptol nije ponovno postavljao pitanje revizije ugovora.

HDA je u tom razdoblju odlučio urediti i pitanje gradiva grada Zagreba. Odnos Arhiva i grada Zagreba po pitanju arhivskoga gradiva može se usporediti s odnosom HDA i Kaptola. Budući da je također bila riječ o velikoj količini gradiva, Arhiv nije imao dovoljno financijskih sredstava ni osoblja da kvalitetno preuzme, izluči, katalogizira i pohrani arhivsko gradivo Zagreba. Kao dodatan dogovor između dvaju institucija, krajem 1942. godine odlučeno je da grad dodijeli dodatna sredstva u vrijednosti 30.000 kuna Arhivu za sređivanje svojega gradiva.³⁵ Kako bi se postupak obavio u što kraćem roku, Ministarstvo nastave odobrilo je honorarno unajmljivanje dodatnih 6 ljudi za sređivanje spomenutoga gradiva jer je sredstva za to osiguralo zagrebačko poglavarstvo.³⁶ Gradivo je u kratkom vremenu sređeno i pohranjeno, jer je ipak bila riječ o manjoj količini gradiva negoli u slučaju kaptol-

³² HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 720/1942.

³³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 760/1942.

³⁴ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 920/1942.

³⁵ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 34/1942.

³⁶ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 34/1942.

skog arhiva, a i izdašna financijska pomoć koju je poglavarstvo osiguralo olakšala je proces sređivanja. Rješavanje pitanja arhivskoga gradiva Zagreba možda je najbolji prikaz suradnje Arhiva i druge institucije u tom razdoblju, gdje su obje strane pokazale razumijevanje te je kompromisom riješen problem koji su dijelile.

Tijekom 1944. godine vidljiv je pad aktivnosti Arhiva, što se može objasniti ratnom situacijom. Akvizicije i obilasci pismohrana, kao i zahtjevi za izlučivanjem gradiva, gotovo su prestali. Krajem godine situacija se dodatno pogoršala za upravnu situaciju NDH kada je zbog raznih ratnih faktora, poput oslobođenja Beograda i ratnih uspjeha NOP-a diljem NDH, teritorij koji je NDH kontrolirala spao na područje sjeverozapadne Hrvatske i okolicu nekih većih gradova u NDH. Navedeno je, u kombinaciji s financijskim slomom i inflacijom, paraliziralo funkcioniranje Arhiva na državnoj razini. Primjerice 1944. godine HDA je za primio manje od deset zahtjeva za izlučivanje gradiva, a 1943. bilo ih je više od stotinu. HDA je zadnjih godinu dana rata funkcionirao u tim okvirima i zbog toga je njegovo djelovanje bitno smanjeno. To najbolje oslikava prijedlog proračuna za 1945. godinu. Iako je područje nadležnosti bitno smanjeno, jer NDH nije kontrolirala neke teritorije, proračun je dosegnuo skoro 10 milijuna kuna, što je bilo 5 milijuna više nego u proračunu za 1944. godinu.³⁷ Proračun nije povećan zbog većeg interesa vlasti NDH za kulturne djelatnosti, nego zbog visoke stope inflacije, zbog koje je službena državna valuta postala gotovo bezvrijedna. Točni razmjeri inflacije teško se mogu izračunati, ali najbolji pokazatelj kolika je ona bila podatak je da su neki službenici iz Njemačke, koji su radili neke manje poslove u NDH, kao oblik plaćanja zahtijevali suhomesnate proizvode, s posebnom napomenom da ne prihvaćaju kune.³⁸ Potpuni financijski krah kao i nestašica osnovnih namirnica i sirovina onemogućili su normalno funkcioniranje Arhiva kao institucije. Nedostajale su osnovne potrepštine poput ogrjevnog drva ili ugljena, kutija za arhivsko gradivo ili polica, a redukcije struje bile su gotovo svakodnevna pojava. HDA se tada našao u situaciji koja se može okarakterizirati kao hibernacija, jer su stali gotovo svi programi i projekti Arhiva, pa čak i najosnovnije zadaće poput izlučivanja, sređivanja ili preuzimanja gradiva. To se očituje i u nedostatku dokumentacije, koja je ranijih godina bila obilnija.

4.1. Rad s korisnicima

U rujnu 1941. Matasović je zatvorio čitaonicu za strance posjetioce arhiva, osim u iznimnim slučajevima. Odluka je donesena zbog ratnog stanja, iako nije imala neku važnost, jer za cijelo vrijeme trajanja rata nije bilo stranih korisnika ni molbi od strane stranaca. Odluku je odobrio državni tajnik Veršić i nadodao da je pristup strancima moguć samo uz posebno odobrenje Ministarstva nastave te ako

³⁷ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 450/1944, 244/1945.

³⁸ HR-HDA-1195. Ratni arhiv i muzej Nezavisne Države Hrvatske (kut. 1).

je njihov rad u znanstvene svrhe.³⁹ Također je inzistirao na pridržavanju propisa i pravila Arhiva za redovite korisnike koji su koristili svoja poznanstva s djelatnicima kako bi izbjegli ili prilagodili službene propise da bi lakše došli do gradiva, ili na neki drugi način izbjegli proceduru. Ipak, bila je riječ uglavnom o povjesničarima.⁴⁰

Istraživanje i proučavanje gradiva Arhiva u znanstvene svrhe obustavljeno je 27. kolovoza 1942. godine, kada je odlukom Ministarstva nastave zabranjen istraživački rad u HDA svim znanstvenim radnicima koji nisu bili službenici Arhiva.⁴¹ Donošenje te odluke predložio je ravnatelj Matasović, iako je ona otvarala prostora istraživačima koji su dobili posebno odobrenje. Efektivno je Arhiv zatvorio vrata većini istraživača. Važno je napomenuti da je odobrenje za istraživanje dodjeljivalo Ministarstvo nastave, a ne HDA, tako da je ta odluka nadilazila HDA i sadržavala političku notu. Ipak, Ministarstvo nije bilo rigorozno oko dodjeljivanja odobrenja te je tako prva dodijeljena Ivanu Ulčniku, koji je istraživao povijest Zagreba nekoliko tjedana nakon stupanja odluke na snagu.⁴² Iako je bilo iznimaka, uglavnom poznatijih povjesničara i nekolicine pravnika, zabrana istraživanja ostala je na snazi do kraja rata i uglavnom je obustavila istraživački rad u Arhivu. Odobrenje za istraživački rad u tom razdoblju dobio je još Stjepan Bosanac.⁴³ Poznato je da je gradivo davano na korištenje još nekim istraživačima, premda se oni poimence ne spominju. Dodatna otegotna okolnost bila je i hladnoća. Naime, od prosinca 1942. Sveučilišna knjižnica obustavila je grijanje zbog nedostatka goriva te je zbog toga temperatura u čitaonici Arhiva bila 2-5 °C.⁴⁴

4.2. Problem prostora i izgradnja nove zgrade Hrvatskog državnog arhiva

Prvi od važnih prijedloga za daljnje oblikovanje Arhiva onaj je arhivista Josipa Buturca 2. srpnja 1941., u kojem šalje zahtjev Ministarstvu nastave da se Arhivu dodijeli pravo unajmljivanja stana, po mogućnosti u blizini zgrade Sveučilišne knjižnice, za smještaj dijela arhivskoga gradiva. Arhiv više nije imao prostora za nove akvizicije, čak ni za postojeće gradivo, što je Buturac već napomenuo. Činjenica da se dio arhivskoga gradiva odlagao u Medvedgradskoj ulici, u bivšoj tvornici koža, također govori o tadašnjem stanju s prostorom. Buturac u dopisu ministru piše kako su hodnici puni kutija arhivskoga gradiva, a u spremištima ima dosta knjiga kojima tamo nije mjesto.⁴⁵ Prostor u Medvedgradskoj ulici dobar je, ali je previše udaljen od glavne zgrade Arhiva za kvalitetan rad. Prijevoz kamionima

³⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 400/1941.

⁴⁰ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 404/1941.

⁴¹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 713/1942.

⁴² HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 733/1942.

⁴³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 505/1942.

⁴⁴ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 929/1942.

⁴⁵ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 128/1941.

bio je iznimno ograničen i ranije, što je dodatno otežano zbog ratne situacije, a određenje nekog djelatnika da radi samo u tom prostoru dodatno bi otežalo problem nedostatka osoblja u samom Arhivu. Zahtjevu se pridružio i Matasović, koji je dodatnim dopisom potvrdio navode Josipa Buturca o nedostatku prostora. Matasović je potraživao dva stana na istom katu, kako bi se mogli koristiti kao jedinstven prostor, idealno na Marulićevu trgu, jer bi blizina Arhiva znatno olakšala posao u tom dodatnom spremištu. Matasović je dodao da bi se ondje mogao useliti i jedan podvornik u službi čuvara.

Nedostatnost prostora postao je problem do te mjere da je Matasović tvrdio kako »i na samom hodniku pred uredovnicama moraju štojati hrpe kutija«. ⁴⁶ Ministarstvo nastave izišlo je u susret potrebama Arhiva, pa mu je hitnim postupkom dodijelilo prostorije na Marulićevu trgu br. 5, na prvom katu. Time je privremeno riješen problem prostora, iako je zbog otežanog transporta građiva, uglavnom zbog ratnih i financijskih razloga, taj prostor tek djelomično bio iskorišten. Matasović se obratio i Ivanu Werneru, tadašnjemu gradonačelniku Zagreba, od kojeg je tražio asfaltiranje prilaza HDA i Sveučilišnoj knjižnici, koji su tada bili u istoj zgradi na Marulićevu trgu br. 21. ⁴⁷ Na taj potez potaknulo ga je to što je u Zagrebu započelo asfaltiranje nekoliko cesta i putova. Razlog navedene molbe bio je otežan prilaz zgradi za vrijeme snijega ili kiše. Ujedno je istaknuo i obvezu grada Zagreba prema toj instituciji jer je u to vrijeme i arhiv grada Zagreba bio pohranjen u HDA. Ipak, zamolba je odbijena zbog nedostatka asfalta usred ratnih prilika. Radovi su bili ograničeni na popravke postojećih cesta i putova. ⁴⁸

U upravi HDA donesen je zaključak da se problem kroničnog nedostatka prostora može riješiti samo izgradnjom zasebne zgrade za Arhiv. Pitanje je pokrenuo arhivist Dragutin Škaberna, nakon preuzimanja velike količine građiva iz Poglavnikove palače, kada je istaknuo nužnost izgradnje nove zgrade za potrebe Arhiva kao jedino trajno rješenje za problem nedostatka prostora. ⁴⁹ Time započinje najambiciozniji projekt uprave Arhiva, kao i nekih drugih aktera iz kulturne ali i političke javnosti, koji zbog ratnih i političkih okolnosti nije realiziran. Matasović je ozbiljno prihvatio prijedlog Dragutina Škaberne. Već 10. rujna 1941. poslao je dopis Stambenomu zavodu unutar gradskog poglavarstva u Zagrebu, u kojem je zahtijevao prikladne prostorije za smještaj arhivskoga građiva. Napomenuo je da bi dodjeljivanje poneke prostorije bilo tek privremeno rješenje. Dopis je završio mol-

⁴⁶ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 130/1941.

⁴⁷ Ivan Werner bio je član ustaškog pokreta i po tom ključu postao je gradonačelnik Zagreba 1941. godine.

⁴⁸ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 141/1941.

⁴⁹ Današnji Banski dvori.

bom kojom se zahtijevaju ovlasti za izradu plana i pokretanje predradnji u vezi s izgradnjom vlastite zgrade Arhiva.⁵⁰

Uprava Arhiva bila je svjesna količine gradiva koje tek treba biti primljeno, te je od Gradskog stambenog ureda zatražen dodatni prostor u blizini tvornice kože u Medvedgradskoj ulici, što je bez obrazloženja odbijeno.⁵¹ Nakon toga je odlučeno da se problem nedostatka prostora može definitivno riješiti jedino novom zgradom, a nikako ne novim spremištima koja, razbacana po gradu, samo otežavaju poslovanje Arhiva. Stoga je 23. rujna 1941. Matasović sastavio dopis u kojem moli sljedeće: »Državni arhiv u Zagrebu treba posebnu, novu veliku zgradu za svoj rad i svoja spremišta.« Zahtjev se opravdava sljedećim razlozima: »Državni arhiv, smješten u zgradi Sveučilišne knjižnice godine 1913. sadržava samo spise do godine 1848. pa je ipak tako prenatrpan arhivskom građom, te se u nj ne može ništa više pohraniti.« Dalje se navodi kako je gradivo od 1848. u groznom stanju i velika količina se još uvijek nalazila po raznim uredima i pokrajinama, gdje je nerijetko izložena vlazi ili prejakom svjetlu i općenito je podložna raspadanju. Dokaz tomu je to što je već mnogo spisa propalo, za što je Arhiv imao detaljne izvještaje, ali i potvrde vlastitih službenika koji su tomu svjedočili. Dio je spisa također prodan u stari papir.

Arhiv je imao dogovor sa zagrebačkim poglavarstvom, kojim se obvezao preuzeti i njegovo gradivo. Bilo je preuzeto samo starije gradivo, a novije se nije moglo preuzeti zbog nedostatka prostora. Imao je dogovor i s Prvostolnim kaptolom po pitanju njihova arhiva. Problem je bio sličan kao i kod Zagreba, samo je bio dodatno zakompliciran time što je Arhiv bio obvezan preuzeti i dio biblioteke Prvostolnog kaptola.

Probleme s pohranom arhivskoga gradiva imale su još neke institucije, poput Zagrebačke nadbiskupije i HAZU. U dopisu se argumentiralo da bi se novom zgradom Arhiva mogle koristiti i navedene institucije, čime bi se njihov problem s prostorom riješio. HDA je redovito primao izvještaje o stanju arhivskoga gradiva od raznih ureda i pokrajinskih institucija. Na temelju dotadašnjeg iskustva, bilo je predviđeno da će se količina gradiva nastaviti eksponencijalno povećavati, čime je potreba za novom zgradom postala važna, ali i hitna.⁵²

Ukratko, izgradnjom zgrade Arhiva njegova uprava je nudila rješenje za problem prostora više institucija u Zagrebu, ne samo Arhiva. Matasović je naveo prve korake kako bi se taj projekt uspješno pokrenuo:

⁵⁰ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 369/1941. Problem prostora koji se javio zbog dijeljenja zgrade sa Sveučilišnom knjižnicom riješen je tek 1995. godine, kada je Nacionalna sveučilišna knjižnica dobila svoju zgradu.

⁵¹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 415/1941.

⁵² HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 423/1941.

a) Ministarstvo nastave trebalo bi ovlastiti upravu Arhiva da se zainteresira za prikladno gradilište u mirnom predjelu Zagreba.

b) Ministarstvo nastave trebalo bi ovlastiti upravu Arhiva da potraži prikladne nacрте za zgradu u inozemstvu te iste da na proučavanje domaćim arhitektima koji bi napravili potrebne prilagodbe i odredili je li nacrt prikladan za specifične potrebe Arhiva i trenutačnu situaciju po pitanju materijala.

c) Ministarstvo nastave bi također trebalo osigurati kredit za predradnje oko nove zgrade.

Završno su zamoljena sva ministarstva da uvedu najstrože mjere i pojačan nadzor nad uništavateljima arhivskoga gradiva u NDH. Prijedlog je bio da se sabere sve arhivsko gradivo do izgradnje zgrade arhiva, a tek onda izlučuje. Kao zanimljivost navedeno je da bi bilo prigodno da nova zgrada bude gotova 1943., jer će se tada obilježavati tri stotine godina od kada je Hrvatski sabor stvorio zametak Arhiva, odnosno dao izraditi Škrinju privilegija Kraljevine Hrvatske.⁵³ Krovno ministarstvo nije odgovorilo na taj Matasovićev prijedlog, ali projekt nije otkazan, iako HDA nije dobio ovlasti u predradnjama koje su tražene u tom dopisu.

HDA već krajem 1941. godine nije imao prostora za preuzimanje novog arhivskog gradiva, što je predstavljalo glavni problem za normalno funkcioniranje Arhiva. Uprava Arhiva pokrenula je neke akcije kako bi se maksimalno iskoristio postojeći prostor. Sredinom lipnja Matasović je odredio novi raspored rada koji je pokazao prioritete Arhiva. Vrijeme od 7:30 do 10:30 predviđeno je za sređivanje glavnog spremišta, od 10:30 do 12:30 za spremanje glavnog spremišta te od 12:30 do 14:30 za izlučivanje spisa.⁵⁴ Ako se uzme u obzir da je ljetno radno vrijeme bilo od 7:30 do 14:30, onda je jasno da je zapravo predviđen cijeli radni dan za sređivanje spremišta, izlučivanje spisa i bolje iskorištavanje raspoloživog prostora.

Početak 1942. problem nedostatka prostora Arhiva planirano je privremeno riješiti adaptacijom prizemnih prostorija, koje su bile djelomično iskorištene, a također i blokirane, pa se u njih moralo ulaziti kroz prozor.⁵⁵ Planirano je da se navedeni prostor uredi za restauriranje spisa, knjigovodstvene poslove i privremenu pohranu nadolazećeg arhivskoga gradiva. Adaptaciju je odobrilo Ministarstvo prometa i javnih radova i previđeni troškovi bili su oko 60.000 kuna. Naknadni troškovi adaptacije bili su oko 100.000 kuna.⁵⁶ Navedena su sredstva bila potrebna za inventar, koji je uključivao željezne police, stolove i druga pomagala. Dodatna su sredstva odobrena, ali je zbog toga Arhiv ostao bez 250.000 kuna predviđenih za nabavu gradiva za Odjel za HOP. Takav dogovor bio je prijedlog ravnatelja Matasovića i može se objasniti samo financijskom nestabilnošću u državi. Čini se da je

⁵³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 423/1941.

⁵⁴ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 484/1942.

⁵⁵ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 151/1942.

⁵⁶ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 490/1942.

100.000 kuna u tom trenutku vrijedilo više nego 250.000 u narednih 6 mjeseci. Iz toga se može zaključiti da državne institucije nisu dobivale sredstva predviđena proračunom, premda ih je nadležno ministarstvo odobrilo. Konkretni primjer bio je vidljiv i kod proračuna Arhiva, o kojem je bilo riječ ranije.

Uz adaptaciju prostorija, sastavljena je i molba za dodatnim prostorijama na Marulićevu trgu br. 5, uz već dodijeljene prostorije u toj zgradi.⁵⁷ U istoj zgradi, na trećem katu, nalazio se Odjel za umjetnost i književnost u sklopu Ministarstva nastave, koji je u tom trenutku bio u procesu likvidacije. HDA je trebao prostor, a zbog likvidacije tog odjela, navedene prostorije trebale su ostati prazne. U dopisu se argumentiralo da je prostor iznimno pogodan zato što je već adaptiran za sličnu svrhu, a također zbog blizine samog Arhiva, kao i prostorija unutar iste zgrade. Molba je odobrena te je Arhiv dobio dodatne prostorije, koje su do kraja rata korištene kao pomoćne.

Početakom 1943. godine sastavljen je projekt za izgradnju nove zgrade Arhiva. U sklopu projekta napravljen je zahtjev za nacrt zgrade Arhiva, koji je trebalo napraviti Glavno ravnateljstvo za javne radove u sastavu MUP-a te je definiran skup zahtjeva koje zemljište mora zadovoljavati da bi se na njemu mogla izgraditi spomenuta zgrada.⁵⁸ Zemljište je trebao osigurati Odjel za visoke škole i znanstvene zavode u Ministarstvu narodne prosvjete u suradnji sa zagrebačkim poglavarstvom. Kao idealna lokacija navedena je sjeverna strana grada, odnosno potez prema Sv. Ksaveru i Šestinama. Ta lokacija odbijena je iz nepoznatih razloga i Zagreb je već odredio zemljište u južnom dijelu grada.⁵⁹ Matasović je bio svjestan teške financijske situacije, kao i nedostatka građevinskog materijala, te je stoga u nacrtu predložen paviljonski sustav gradnje zgrade. Paviljonski sustav gradnje predviđa da se zgrada gradi postepeno, u etapama. Nacrt zgrade nedostaje u dokumentaciji Arhiva, pa je tako nepoznato kako je zgrada trebala izgledati. Kako su godine odmicala, postalo je jasno da ne postoji materijalni i financijski uvjeti za ostvarenje tog ambicioznog projekta. Projekt nikada nije službeno otkazan, nego je ignoriran od nadležnih ministarstava unatoč povremenim upitima i zamolbama koje je Arhiv slao.

4.3. Odjel za Hrvatski oslobodilački pokret

Među propisima o arhivima i arhivskom gradivu, donesenima po uspostavi NDH, proglašena je i Zakonska odredba o sakupljanju spisa koji se odnose na Hrvatski oslobodilački pokret (NN 18/1941).⁶⁰ Sav skupljeni materijal u vezi s

⁵⁷ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 168/1942.

⁵⁸ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 17/1942.

⁵⁹ Ne navodi se točno o kojem zemljištu je riječ.

⁶⁰ Dalje u tekstu skraćeno HOP. Ne valja taj termin brkati s organizacijom Hrvatski oslobodilački pokret, koju je nakon 1945. u emigraciji osnovao Ante Pavelić.

HOP-om imao se predati Državnomu arhivu.⁶¹ Tom prigodom osnovan je i Odjel za Hrvatski oslobodilački pokret u sklopu Državnog arhiva u Zagrebu, kojemu je trebalo slati sve gradivo vezano za tu temu. On je nešto kasnije prošireno definiran kao »pokret Hrvata za oslobođenje«, čime se znatno proširuje pojam, a time i količina potencijalnoga gradiva.⁶² Preciznu definiciju dao je Josip Matasović: »U arhiv Hrvatskog oslobodilačkog pokreta spadaju svi spisi, koji su nastali kod raznih oblasti, a tiču se opće želje i volje hrvatskog naroda, da se oslobodi od bilo koje tuđinske vlasti i bude posve neovisan i slobodan. To su spisi od osnutka Starčevićeve stranke Prava pa sve do osnutka NDH.«⁶³

Početak 1942. napisan je prvi izvještaj o stanju Odjela za HOP, koji daje vrlo važan uvid u njegov rad i stanje. U njemu se navodi da je voditelj Odjela bio Zlatko Tanodi, a njegov zamjenik Josip Buturac.⁶⁴ HDA je tijekom prvih šest mjeseci rada Odjela za HOP primio gradivo od ukupno pedesetak privatnih osoba, i uglavnom je riječ o osobnom ili obiteljskom gradivu. Godine 1942. u proračunu Arhiva predviđeno je 250.000 kuna za otkup gradiva o HOP-u.⁶⁵ Prvi od kojeg je Arhiv otkupio takvo gradivo bio je Husein Davidović iz Tuzle, koji je prodao gradivo za 6.500 kuna. Također je primljeno gradivo sudbenih stolova Varaždin, Zagreb, Tuzla, Ogulin, Sarajevo, kotarskih oblasti Samobor, Travnik, Križevci, Bjelovar, Posušje, Čazma, Ravno, Nova Gradiška i Grubišno polje, općinskih poglavarstava u Iloku, Varaždinu i Štefanju, te velikih župa Gacka i Lika (Gospić) i Prigorje (Zagreb). U izvještaju se također napominje da su djelatnici Arhiva ozbiljno shvatili djelovanje i funkciju tog Odjela, tako su prilikom putovanja i nadzora redovito davali upute predstojnicima različitih državnih oblasti i ustaškim dužnosnicima s ciljem prikupljanja gradiva za HOP. Budući da su Buturac i Tanodi često obavljali nadzor arhivskog gradiva, a ujedno su bili i voditelji tog Odjela, prirodno je da su za njega vodili brigu. Ipak, lokalne zajednice surađivale su po tom pitanju vrlo ograničeno i nevoljko. HDA je morao često pismenim putem pozivati više kotarskih oblasti da im izruče gradivo o HOP-u, na što su se oni često oglašili ili bi jednostavno odgovorili da takvoga gradiva nema ili da je uništeno.

Matasović, kao potpisnik tog izvještaja smatrao je da je glavni razlog razmjerno male količine gradiva poslanog za Odjel nemar činovnika. Da bi se problem riješio, predložio je stegovne mjere propisane zakonskim odredbama koje se

⁶¹ *Viestnik Hrvatskog Državnog Arhiva u Zagrebu*, 9-10 (1941), str. 188-189.

⁶² Zakonska odredba o sakupljanju spisa, koji se odnose na Hrvatski oslobodilački pokret, NN 18/1941. Objavljena je i u *Viestniku Hrvatskog Državnog Arhiva u Zagrebu*, 9-10 (1941), str. 188-189.

⁶³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 367/1941.

⁶⁴ Zlatko Tanodi bio je djelatnik Arhiva koji je bio najviše angažiran u politici i ideologiji NDH, što objašnjava njegov bijeg u Argentinu nakon rata. Ipak, bio je prvenstveno vrhunski stručnjak, što najbolje pokazuju njegovi doprinosi arhivističkoj struci u Hrvatskoj do 1945. i u Argentini nakon 1945., gdje je nastavio djelovati kao arhivist do duboke starosti.

⁶⁵ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 133/1942.

odnose na tu problematiku.⁶⁶ Ipak, prema priloženom opisu ne može se zaključiti da je nemar prema gradivu o HOP-u bio išta veći nego prema ostalom gradivu. To gradivo nije imalo jedinstvenog stvaratelja te ga je stoga nužno urediti kao zbirku, a ne kao fond. Znači da je gradivo potrebno izdvajati iz izvorne cjeline. HDA nije odgovorio treba li izdvajanje provoditi institucija kod koje se nalazi gradivo ili sam Arhiv, iako se implicira da bi to bila dužnost institucije. Zbog lošeg stanja pismohrana i nedostatka stručnog kadra, ta zadaća bila je vrlo teška za velik broj institucija, pa se nije moglo očekivati da će se to redovito i stručno obavljati. Zbog raskoraka u mogućem i očekivanom, mogu se navesti dvije pretpostavke, a nije izvjesno koja je bliža istini. HDA je bio posebno zainteresiran za to gradivo jer je Zlatko Tanodi kao voditelj ujedno bio i član ustaškog pokreta. Drugo objašnjenje bilo bi da je Arhiv bio izložen stanovitim političkim pritiscima, što je također uvjerljivo, jer je Odjel imao veliku ideološku važnost za vlast. U svakom slučaju, Arhiv je u svojem proračunu za 1942. predvidio osiguranje posebnog službeničkog mjesta za Odjel za HOP, kao i potrebnu svotu novčanih sredstava za normalno funkcioniranje Odjela.

Unatoč svemu, rezultati tog Odjela u 1942. bili su poražavajući. U izvještaju pisanom krajem godine navedeno je da je Odjel u drugom polugodištu 1942. otkupio 7 rukopisa o HOP-u i primio spise o HOP-u od Sudbenog stola u Zagrebu, Kotarske oblasti u Brodu i nešto arhivskoga gradiva od MUP-a.⁶⁷ Kada se uzme u obzir politička i financijska potpora koju je Odjel uživao, vidljivo je da rezultati nisu bili zadovoljavajući. HDA se nije aktivno angažirao oko tog Odjela, više nego što je bilo nužno, niti su to radili službenici diljem NDH. Primjerice, gradivo Sudbenog stola u Zagrebu izdvajano je izuzetno sporo zbog toga što nisu htjeli dodijeliti službenike za taj posao, što možda najbolje pokazuje koliko su držali do toga.

Problem koji je Arhiv imao prilikom preuzimanja gradiva za povijest HOP-a taj je što su ljudi prilikom slanja gradiva često tražili i reparacije za progone, što Arhiv naravno nije mogao riješiti. Također, ljudi su slali gradivo koje nije imalo nikakvu vrijednost u povijesnom, političkom ili kulturnom smislu. Sukobe sa žandarima ili boravke u zatvorima pokušavali su prikazati kao borbu u kontekstu HOP-a, iako nije bilo nikakvih naznaka da je to bilo tako.

Kako se bližio kraj ratu, situacija za Odjel za HOP postala je sve lošija. Akvizicije su praktički prestale posljednje dvije godine, a Arhiv je prestao izdvajati osoblje i financijska sredstva za funkcioniranje tog odjela. Zlatko Tanodi bio je iznimno zaposlen, što je umanjilo njegov angažman na funkciji voditelja Odjela. Odjel za HOP imao je snažnu političku potporu u početku, ali je počeo odumirati kako se bližio kraj postojanju NDH. U 1944. i 1945. Odjel za HOP ili čak

⁶⁶ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 9/1942.

⁶⁷ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 993/1942.

gradivo za taj Odjel jedva se spominje. Takav odnos prema tom Odjelu pokazuje da nije postojao velik stručni interes za njegovo održavanje, nego je on bio direktan rezultat ideoloških ciljeva u radu HDA te je tako raspadom režima polako odumro, dok nije konačno ugašen nakon sloma NDH.

4.4. Fotolaboratorij Hrvatskog državnog arhiva

Kao rezultat povećanja financijskih sredstava koje je Arhiv dobio dolaskom nove vlasti, odlučeno je modernizirati instituciju kako bi mogla proširiti vlastito područje rada. S tim ciljem je, između ostaloga, odlučeno osnovati fotolaboratorij kao zaseban odjel unutar Arhiva. U ideji i realizaciji projekta ključnu ulogu imao je arhivist Zlatko Tanodi. Tanodi je poznatiji po doprinosu arhivskoj struci nakon rata, u izbjeglištvu u Argentini. Ondje je uveo mnoge standarde i prakse koje su se već koristile u Europi i ranije, a do umirovljenja bavio se unaprjeđivanjem arhivske struke te je bio poznati stručnjak u svijetu arhivistike. Tanodi je svoj rad započeo u HDA, gdje se zaposlio u ožujku 1940. godine. Od početka se pokazao kao aktivan i marljiv djelatnik. U kolovozu 1941. sastavio je prijedlog o osnivanju fotolaboratorija u okviru Arhiva te ga poslao upravi. Prijedlog je bio dobro razrađen i predviđao je dvije prostorije, koje bi se mogle uzeti iz novog prostora na Marulićevoj trgu. Jedna prostorija bila bi namijenjena snimanju gradiva, a druga bi bila specijalizirana za razvijanje fotografija, povećanje i druge djelatnosti. Smatrao je to dobrim potezom jer bi time Arhiv dobio fotolaboratorij, koji mu je bio nužan kako bi se praksa ujednačila s onom iz naprednih arhiva nekih europskih zemalja, a troškovi ne bi bili veliki jer je dio opreme već odobren (a dio je već i nabavljen) u sklopu Odjela za HOP.⁶⁸ Tako bi oprema bila od koristi čitavomu Arhivu, a ne samo jednomu odjelu. Fotolaboratorij je zapravo bio u svojim začetcima već 1939. godine, ali zbog ograničene opreme (uglavnom posuđene) i nedostatka specijalista, funkcionirao je u vrlo ograničenom opsegu. Iako nedostaje službena potvrda, može se zaključiti da je Matasović prihvatio Tanodijev prijedlog jer je sljedeće godine osnovan fotolaboratorij vrlo sličan Tanodijevu prijedlogu. Anđela Matonickin imenovana je vježbenicom u fotolaboratoriju 8. travnja 1942. godine, nedugo nakon što je nabavljena aparatura.⁶⁹

Fotolaboratorij je djelovao u smanjenom opsegu zbog nedostupnosti materijala uslijed rata. Njegov glavni projekt bilo je snimanje saborskih zapisnika prije 1848., o kojima je bilo govora. Pred kraj rata snimio je dio vrijednog i starog arhivskoga gradiva kada je postojala bojazan od napada iz zraka. Osnivanje fotolaboratorija jedan je od važnijih projekata realiziranih u tom razdoblju te je pokazatelj razumnog ulaganja dodatnih sredstava s ciljem modernizacije arhiva, koji je Arhiv uveo u red tehnološki razvijenijih arhiva tog razdoblja.

⁶⁸ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 311/1941.

⁶⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 257/1942.

5. Osoblje Hrvatskog državnog arhiva

Za vrijeme Banovine Hrvatske, i ranije Kraljevine Jugoslavije, Kraljevski državni arhiv imao je tek nekolicinu zaposlenika. Riječ je o manje od deset zaposlenika, što je bilo puno manje od stvarnih potreba. U veljači 1941. u Arhivu su zaposleni Dragutin Škaberna, Ivan Samardžija, Bartol Zmajčić, Zlatko Tanodi, Josip Buturac, Vjera Bojničić i Josip Turk, dakle osmero zaposlenika kada se broju pribroji i ravnatelj Josip Nagy.⁷⁰ Svi su oni nastavili s radom i za vrijeme NDH, jer je nova vlast smijenila samo ravnatelja Nagya. Ostali zaposlenici ostali su na svojim poslovima bez poteškoća. Josip Nagy posljednjih je mjeseci svojeg rada u arhivu dovršavao rad na 9. i 10. svesku *Viestnika arhiva*. Taj dvobroj izišao je pod upravom Matasovića, no zbog toga što ga je uredio i pripremio Josip Nagy, on je i naveden kao urednik. Nagy je isporučio i honorare za članke tog dvobroja *Viestnika*, u kojem su članke objavili Jakša Ravlić, Fran Hrnčić, Emilij Laszowski i drugi autori, među kojima i sam Nagy.⁷¹ Početkom 1941. umirovljen je i jedini podvornik arhiva, Josip Turk, koji je u službi bio 44 godine. Time arhiv ostaje bez podvornika, što se pokazalo kao jedan od ključnih problema. Zbog problema uzrokovanih nestabilnom političkom situacijom, Turk je narednih godina povremeno radio kao ispomoc Arhivu. Na poziciju podvornika došao je Stjepan Božičević 31. siječnja 1941. i on je u toj službi ostao do kraja rata, iako uz kraće prekide. U siječnju 1941. zaposlen je i već spomenuti svećenik Josip Buturac, koji je obnašao funkciju kaptolskog bibliotekara i arhivista. Arhiv i Kaptol imali su poseban ugovor po kojem je Arhiv bio dužan zaposliti jednog svećenika, arhivara, za sređivanje gradiva kaptolskog arhiva, koje je Kaptol pohranio u Arhivu, u zamjenu za uslugu čuvanja i sređivanja.

Rad nakon uspostave NDH započeo je prisegama vjernosti novoj državi, koju su morali položiti svi državni službenici, ne samo djelatnici Arhiva. Prisegu je prvi položio Zlatko Tanodi, koji je nekoliko dana prije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije krenuo u Varaždin, gdje se uključio u vojsku tek uspostavljene NDH te tom prilikom položio prisegu prije ostalih službenika. Prisegu su još položili Dragutin Škaberna, Bartol Zmajčić, Josip Buturac, Ivan Samardžija, Vjera Bojničić, Josip Turk, podvornik Božičević.⁷² Vrijedi primijetiti da ni na popisu zaposlenih iz veljače ni na popisu činovnika koji su položili zakletvu vjernosti nema ravnatelja Nagya. Prvenstven razlog tomu je taj što je on u isto vrijeme obavljao i dužnost na Ekonomskom fakultetu, gdje je bio zaposlen kao profesor jer nije bilo moguće dobiti primanja za dva radna mjesta.⁷³ Ta situacija nije bila neobična jer kasnije,

⁷⁰ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 46/1941. Josip Nagy bio je zaposlen kao profesor na Ekonomsko-komercijalnoj visokoj školi, a formalno i pravno nije mogao biti zaposlen na dva mjesta, iako je većinu vremena provodio u Arhivu. U istoj situaciji našao se i Josip Matasović, koji je bio zaposlen kao profesor na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu.

⁷¹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 46/1941.

⁷² HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 46/1941.

⁷³ Tada se zvao Ekonomsko-komercijalna visoka škola.

kada je Matasović postao profesor na Filozofskom fakultetu, bio je u istoj situaciji.⁷⁴

U tom razdoblju Matasović je poslao službenicima Arhiva molbu u kojoj traži izvješće o radu u prvih šest mjeseci 1941. godine. Tražio je i njihovo mišljenje o problemima u Arhivu te budućim projektima i općenito o radu institucije. Matasović je poznao struku, ali nije poznao specifične uvjete Arhiva kao institucije te se stoga okrenuo zaposlenicima za informacije, ali i savjet.⁷⁵ Iz tih izvještaja imamo najbolji uvid u funkcioniranje Arhiva, kao i njegove probleme početkom 1941. godine. Izvještaje su podnijeli Dragutin Škaberna, Vjera Bojničić, Zlatko Tanodi, Bartol Zmajčić i Josip Buturac. Prikazat ćemo skraćeni prikaz njihovih izvještaja i prijedloga, uz neke napomene, jer je to izvrstan uvid u tadašnju situaciju u Arhivu, kao i uvid u profil zaposlenika.

Josip Buturac radio je u Arhivu od kraja 1940. godine. Prema ugovoru između Arhiva i Kaptola od 23. svibnja 1914., arhiv Kaptola predan je Arhivu na pohranu i upravu pod uvjetom da Arhiv uredi taj arhiv te da iz svojih sredstava plaća svećenika bibliotekara i arhivista.⁷⁶ U originalnom dogovoru Kaptol je bio dužan plaćati tog svećenika, no zbog devaluacije novca uslijed raspada Austro-Ugarske Monarhije to više nije bio u stanju. Godine 1921. na to je mjesto postavljen Josip Marić i plaćala ga je država, a Kaptol joj je vraćao novac naknadno. Ugovor je u tom obliku bio aktivan i 1941. godine. Buturac je istaknuo da formalna primopredaja Kaptolskog arhiva između njega i ravnatelja Laszowskog (kasnije Nagya) nije izvršena zbog birokratskih komplikacija.⁷⁷ U nekoliko mjeseci koliko je bio zaposlen u Arhivu, Buturac je radio na prepisivanju najvažnijih odredbi iz novog talijanskog arhivskog zakona.⁷⁸ On je smatrao da bi se u radnom vremenu od 8 do 11 sati trebalo osigurati radno vrijeme za osobno studiranje pomoćnih povijesnih znanosti i usavršavanje u arhivskoj struci. Također je smatrao da bi prioritet trebala biti izgradnja nove arhivske zgrade. Kao specifičan problem Kaptolskog arhiva istaknuo je da on sadržava podosta gradiva koje bi spadalo pod Arhiv, a to su uglavnom razna vlastelinstva, što mu predstavlja problem, jer nema više mjesta za arhivsko gradivo u svojem odjelu. Problem je taj što Kaptolski arhiv nema indeks, tj. inventar, koji bi po njemu trebalo što prije sastaviti. Kaptolski arhiv zanemaren je i od strane podvornika te je čišćen jednom u šest mjeseci otkad je Buturac bio na tom mjestu. On je također planirao preuzeti i Metropolitansku biblioteku u skorijem vremenu, stoga je molio pomoć u radnoj snazi kako bi se ta

⁷⁴ Tada se zvao Mudroslovni fakultet.

⁷⁵ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 119/1941.

⁷⁶ HDA također je preuzeo Kaptolsku biblioteku.

⁷⁷ Kaptolski arhiv nije formalno spadao pod gradivo koje je bilo u vlasništvu Arhiva, pa je stoga trebao potpasti pod nadzor Josipa Buturaca, iako je riječ o formalnosti.

⁷⁸ Talijanski arhivski zakon u tom je razdoblju smatran vrlo kvalitetnim i modernim te je po mnogočemu bio uzor hrvatskim arhivistima.

primopredaja provela što ugodnije. Ipak, naglasio je da je posao u Kaptolskom arhivu i metropolitanskoj biblioteci golem te stoga je molio da ga se zaposli uglavnom u Kaptolskom arhivu, jer je nemoguće adekvatno obavljati oba posla.

Bartol Zmajić bio je zaposlen u Arhivu od 1937. te je obavljao nadzor nad arhivskom čitaonicom, ono što današnjim rječnikom možemo nazvati korisničkom službom. Spomenuta čitaonica bila je vrlo malog opsega i brojila je samo sedam stolova, iako je i to bilo dovoljno, jer je Zmajić naveo kako vrlo rijetko dođe više korisnika nego što je stolova, a zimi je korisnika još manje, svega jedan ili dva po danu.⁷⁹ Čitaonica je prestala funkcionirati nakon puča u Beogradu 27. ožujka 1941. te je tada uslijedio zastoj, iako su se stalni korisnici polagano vraćali kako se politička situacija stabilizirala. Glavne dužnosti Bartola Zmajića bile su: nadzor u čitaonici, davanje obavijesnih pomagala i briga oko podjele materijala. Osim toga, Zmajić se bavio i popisivanjem kupljenih arhiva i knjiga, odnosno nabavom arhivskoga gradiva. Također, sastavljao je odgovore na upite o genealoškim i heraldičkim pitanjima, koji su redovito dolazili na adresu Arhiva.⁸⁰ Zmajić je predložio da se u iznimnim slučajevima dopusti posjet čitaonici i poslije podne, jer je redovno radno vrijeme bilo od 9 do 13 sati, zbog čega ljudi koji su radili redovan posao nisu mogli koristiti usluge čitaonice. Također predložio je i povratak starih, jednostavnijih prijavnica te preinake na velikim prozorima čitaonice, jer je zimi, unatoč grijanju, bilo nesnosno hladno.

Zlatko Tanodi je od upisa na studij povijesti 1933. godine odlučio raditi u Arhivu pa se tijekom studija usredotočio na one predmete koji su mu u tom mogli pomoći, a to su pomoćne povijesne znanosti, osobito paleografija.⁸¹ U Arhivu se zaposlio 1940., a 1944. doktorirao je na temu *Zagrebačka Zlatna bula 1242*. Iste godine postao je docent na Pomoćnim povijesnim znanostima na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu.⁸² Zbog toga je u Arhivu i radio na srednjovjekovnim ispravama, odnosno na sređivanju te kupovini gradiva i postavljanju raznih izložbi.⁸³ Njegov opis dotadašnjeg djelovanja u arhivu dosta je štur, premda je riječ o istaknutom arhivistu koji je i nakon rata bio vrlo zaslužan u Argentini na području arhivistike te je tijekom razdoblja NDH bio jedan od najistaknutijih djelatnika Arhiva uz Josipa Matasovića i Josipa Buturca.⁸⁴

⁷⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 119/1941.

⁸⁰ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 119/1941.

⁸¹ Paleografija je pomoćna povijesna disciplina ili znanost koja se bavi proučavanjem i prevodenjem starih spisa. Glavni fokus joj je na dešifriranju starih pisama i jezika, što je izrazito bitno za srednjovjekovno i novovjekovno arhivsko gradivo i danas.

⁸² Slaven Ravlić, *Hrvatska enciklopedija: 10: Sl-To*. (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007), s. v. Tanodi, Zlatko (Aurelio).

⁸³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 119/1941.

⁸⁴ Zlatko Tanodi nakon Drugog svjetskog rata emigrirao je u Argentinu, gdje je ubrzo postao jedan od važnih stručnjaka u pokretanju i razvijanju arhivske službe u Argentini. Razlog njegove emigracije pripad-

Vjera Bojničić bila je zadužena za arhivsku biblioteku te je radila na uvođenju signatura u knjižnici. U trenutku pisanja izvještaja radila je na uvođenju signatura za časopise. Kao ključni problem istaknula je potrebu da se ažurira popis novih knjiga i drugih publikacija, jer je tadašnji zastario.

Dragutin Škaberna ponio se kritično prema staroj upravi. Tvrdio je da se administracija u Arhivu nije vodila načelima opće državne administracije, nego su se svi prispjeli akti nosili izravno ravnatelju, koji ih je rješavao kad je bilo za to vremena. On je istaknuo važnost toga da se u Arhiv uvede način primanja spisa koji je prisutan i u ostalim državnim uredima, gdje je ključno da se svaki prispjeli akt obavezno uvede u urudžbeni zapisnik, a zatim uputi ravnatelju, koji bi zatim odredio referente za rješavanje akta. Škaberna je samostalno vodio administrativne i računarske poslove u Arhivu te je stoga sasvim sigurno bio dobro upoznat s tom problematikom. Kao računovođa kritizirao je to što je jedini drugi arhiv u Hrvatskoj, Državni arhiv u Dubrovniku, po materijalnim izdadcima bio favoriziran u odnosu na HDA, iako nije naveo konkretne brojeve. HDA je imao mnogo veći opseg posla, kao i nadležnost, te bi stoga trebao veću financijsku potporu. On je također sastavljao platne iskaze za cjelokupno osoblje arhiva te zaprimao i dijelio plaće. Kao ključan problem po pitanju osoblja istaknuo je potrebu da se zaposli još jedan podvornik. Josip Turk bio je star, pa on i podvornik Stjepan Božičević nisu mogli sami održavati čistoću Arhiva kako spada, a bilo kakav dodatni posao unosio je još veće probleme.⁸⁵ Škaberna je istaknuo još jedan ključan problem koji se provlači kroz cijelo to razdoblje: nedostatak prostora. On je smatrao da je Arhiv pretijesan za materijal koji već posjeduje i praktički je nemoguće smjestiti sav onaj materijal koji bi se po zakonu morao primiti od raznih državnih, gradskih i općinskih institucija i raznih privatnih osoba.⁸⁶ Kao primjer pretrpanosti, tvrdio je da se čeka preko godinu dana da se smjesti nekoliko vagona spisa koji čekaju odbaceni u raznim podrumima, a trebali su se otpremiti u HDA.⁸⁷ Primjerice, arhivsko gradivo grada Ogulina, koje je zapremnine oko 2 vagona, stavljeno je u sobu kraj čitaonice odakle su maknute metalne stelaže kako bi uopće stalo u prostoriju. Škaberna je pokrenuo i pitanje izgradnje nove zgrade za Arhiv nakon par mjeseci, a ideja se može iščitati već u tom izvještaju.

Matasović je razmotrio osvrte djelatnika koji su Arhiv poznavali bolje od njega, jer su mnogi tamo radili više godina. Prvenstveno je prihvatio opasku Bartola Zmajića o problematičnom radnom vremenu Arhiva. Tako je odredio da se od 2. srpnja 1941. uvede dvokratno radno vrijeme, od 8 do 13 sati, pa zatim od 16 do 19 sati, a nedjeljom i blagdanima od 9 do 12 sati u smanjenom obujmu te su

nost je Ustaškomu pokretu, kojemu se priključio 1941. godine. Dokumentacija Arhiva ostavlja dojam da nije bio umiješan u kompromitirajuće radnje tijekom Drugog svjetskog rata.

⁸⁵ U trenutku pisanja izvještaja, Turk je navršio 66 godina.

⁸⁶ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 119/1941.

⁸⁷ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 119/1941.

tu djelatnost obnašali jedan činovnik Arhiva i jedan podvornik.⁸⁸ Ivan Samardžija je također zamolio novog ravnatelja da nastavi sa sređivanjem bivšeg Hrvatskog ministarstva u Budimpešti, što je radio do tada, i to mu je odobreno.⁸⁹ Sudeći po tome da je bio jedan od pokretača ideje izgradnje nove zgrade HDA, Matasović je ozbiljno prihvatio i sugestije po pitanju manjka prostora u Arhivu. Može se reći da je, nakon par mjeseci nestabilnosti, nesnalaženja, ali i navikavanja, u srpnju 1941. HDA polako postao “Matasovićevo arhiv”, pretao je djelovati kao kontinuitet uprave Josipa Nagya te počeo djelovati kao ustanova s novim vodstvom koje je odlučilo konzultirati djelatnike oko donošenja važnih odluka. Upravo to je bila glavna karakteristika Arhiva u ratnom razdoblju u organizacijskom smislu.

Matasović je pokušao doskočiti problemu manjka osoblja već početkom srpnja 1941. godine. Poslao je dopis Ministarstvu nastave u kojem je istaknuo da Arhiv ne može nastaviti ispunjavati predviđene funkcije sa sadašnjim brojem zaposlenih. Zato je od Ministarstva nastave tražio odobrenje za zaposlenjem najmanje jednog službenika i najmanje jednog podvornika.⁹⁰ Tvrdi se da samo čitaonica treba jednog podvornika jer je u zadnje vrijeme došlo do povećanja broja korisnika u knjižnici.

Kao odgovor na kadrovska pitanja zaposleni su dodatni službenici do kraja 1941. godine. Zaposlena je Ružica Tomljenović na funkciju računarskog vježbenika, Đuro Mirić na funkciju manipulativnog vježbenika, Ljerka Hudovski na funkciji činovničkog vježbenika, a do kraja godine zaposlena su još četvorica podvornika: Gabro Tukša, Feliks Dominić, Konrad Antoljak i Petar Čizmek.⁹¹ Iako je Arhiv nominalno imao pet podvornika, oni nisu mogli obavljati sve zadaće koje je Arhiv zahtijevao. Razlog tomu bila je česta mobilizacija i poziv na vojne vježbe dijela podvornika, zbog čega su često izostajali s posla. Primjerice, na početku listopada HDA je ostao bez podvornika jer su dva bila na bolovanju, a ostali na vojnim vježbama.⁹² Također, zbog povećanja obujma posla, posebice golemih akvizicija, ni svi podvornici nisu bili dostatni za normalno funkcioniranje Arhiva. Na Matasovićevo inzistiranje primljen je i Josip Mati na posao preuzimanja i sređivanja gradiva, što je i odobreno. HDA je tako došao do ukupno 13 zaposlenika uz Matasovića, koji je formalno bio zaposlen na Mudroslovnom Fakultetu u Zagrebu. Broj zaposlenih u Arhivu bio je kroz svega par mjeseci skoro dvostruko veći nego što je bio prije uspostave NDH.

⁸⁸ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 120/1941.

⁸⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 124/1941.

⁹⁰ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 129/1941.

⁹¹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 389/1941.

⁹² HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 453/1941.

Početakom 1942. zaposlen je Josip Vidmar kao arhivski službenik, na preporuku Josipa Matasovića.⁹³ Također je dodijeljeno 11 učiteljica na ljetni rad u Arhiv, ali se na kraju na dužnost prijavilo samo 5.⁹⁴ Učiteljice su pomagale oko raznih administrativnih poslova, što nije bilo od veće pomoći zbog niza razloga. Učiteljice su često bile nemotivirane za rad, ali također nisu bile upoznate s radom Arhiva, tako da u ograničenom vremenu rada, tijekom ljetnih praznika, nisu mogle obavljati složenije poslove koje je Arhiv zahtijevao i najviše trebao.

Početakom 1943. napravljeni su daljnji naporu za rješavanje kadrovskog pitanja. Ulaskom u novu godinu, podvornik Josip Turk otišao je u mirovinu te je Arhiv poslao zahtjev za dodatna dva podvornika.⁹⁵ U veljači 1943. godine dobiveno je kadrovsko pojačanje u vidu nekoliko zaposlenika. Zaposlena je Vesna Šojat, iako nije bila točno definirana njezina dužnost, pa je stoga pomagala drugim zaposlenicima po potrebi, uglavnom obavljajući manje administrativne poslove.⁹⁶ Kao posebnu zanimljivost valja spomenuti premještaj tri zaposlenika iz Hrvatskog arheološkog muzeja u Arhiv. August Đermati premješten je u funkciji knjižničara, Nikola Kasum u funkciji podvornika, a Georg Čebanov u funkciji tajnika.⁹⁷ Razlog tih premještaja nije naveden, a sigurno nije tražen od strane Arhiva niti su ti radnici osobno tražili premještaj. Arhivu je dobro došao novi kadar, pa ni oni nisu previše propitivali tu odluku. U srpnju je Adam Budisavljević dodijeljen na rad u Arhiv, gdje je premješten iz kotarskog suda u Čazmi.⁹⁸ Tijekom godine gotovo svaki službenik zaposlen u Arhivu dobio je promaknuće bez navođenja razloga. Ostali su na svojim radnim mjestima, ali su unaprijeđeni u činovničkom statusu, što je uglavnom donosilo povlastice kao što je veća plaća, subvencionirani javni prijevoz i slično. HDA je također zahtijevao da se Zlatko Tanodi ponovno imenuje stalnim službenikom, jer je tijekom 1943. bio uglavnom spriječen u izvršenju svojega posla zbog oružane službe.⁹⁹

Tijekom godina kadrovsko se stanje u Arhivu popravilo te je vidljivo da je broj zaposlenih stalno rastao. Uglavnom je riječ o činovnicima koji nisu imali iskustva u arhivskoj struci, pa je njihov rad, barem u početku, bio slabije kvalitete. Povećanje zaposlenika samo je prividno riješilo problem, jer je do samog kraja postojanja NDH većina ozbiljnog posla potpadala na petorku Matasović-Buturac-Tanodi-Zmajčić-Samardžija, koji su bili nositelji Arhiva u organizacijskom, ali i praktičnom smislu, te bi bez njih Arhiv teško funkcionirao.

⁹³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 336/1942.

⁹⁴ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 339/1942.

⁹⁵ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 16/1943.

⁹⁶ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 61/1943.

⁹⁷ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 70/1943.

⁹⁸ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 136/1943.

⁹⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 372/1943.

6. Arhivsko gradivo: nabava, organizacija i zaštita

6.1. Neke važne akvizicije i pokušaji zaštite arhivskoga gradiva

Već za prvih mjeseci u novom režimu, Josip Buturac krenuo je u pregled nekih pismohrana izvan Zagreba kako bi ustanovio u kakvom je stanju njihovo arhivsko gradivo. Prva tri grada koja je obišao bili su Požega, Osijek i Brod na Savi (Slavonski Brod). Nije pregledavao samo gradske pismohrane, nego i državnih i raznih gradskih institucija, ukupno oko njih 40-ak, te je poslao Arhivu iscrpno izvješće o stanju, količini i razdoblju toga gradiva. Njegove ocjene bile su uglavnom pozitivne te je istaknuo kako je riječ uglavnom o arhivskom gradivu novijeg razdoblja, gdje tek mali dio ulazi u kasno 19. stoljeće.¹⁰⁰ Gradivo nije bilo sređeno, ali je bilo pohranjeno u dobrim uvjetima uz neke manje propuste. Uglavnom je riječ o gradivu upravnih tijela koje je bilo lokalnoga karaktera, gdje je manji dio imao povijesnu vrijednost.

Kao i Josip Buturac, Bartol Zmajčić bio je poslan izvan Zagreba kako bi ustanovio stanje arhivskoga gradiva. Poslan je u Hrvatski državni arhiv u Dubrovniku, gdje je proveo oko deset dana. Ravnatelj Arhiva u Dubrovniku bio je Branimir Truhelka i pristupio je Zmajčićevu posjetu s velikim stupnjem suradnje.¹⁰¹ Dubrovački arhiv uglavnom se bavio čuvanjem i popisivanjem gradiva Dubrovačke Republike, a tek manjim dijelom suvremenim gradivom Dubrovnika i okolnih mjesta. Zmajčićev opis dubrovačkog arhiva i njegova stanja bio je pozitivan. Istaknuo je da je opremljenost arhiva na visokoj razini i da je gradivo čuvano u dobrim uvjetima.

U srpnju 1941. godine stanje se u Arhivu polako stabiliziralo te se počelo raditi i na nabavi gradiva (koje se tada imalo gdje pohraniti zbog novog prostora na Marulićevu trgu). Prvo je preuzeto gradivo iz Poglavnikove, odnosno Vladine palače. Naime, Arhiv je potraživao sve gradivo iz 19. stoljeća i ono iz 20. stoljeća koje nije bilo bitno za tekuća upravna pitanja. Ista je zamolba bila poslana i Ministarstvu unutarnjih poslova. Molbe su odobrene pod uvjetom da se gradivo odmah preuzme i smjesti u prostorije stana na Marulićevu trgu br. 5.¹⁰² Tako je i učinjeno te je gradivo preneseno uz pomoć 6 nadničara kroz nekoliko dana.¹⁰³ Prilikom preseljenja arhivskoga gradiva, iz Poglavnikove palače prenesena je i Knjižnica zakona i naredaba, koja nije imala inventar ni katalog.¹⁰⁴ To je predstavljalo problem jer Arhiv nije imao osoblja za izradu inventara postojeće knjižnice, a kamoli novih akvizicija. Problem se nastojao riješiti dodjelom srednjoškolskih nastavnika, kao

¹⁰⁰ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 144/1941.

¹⁰¹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 151/1941.

¹⁰² HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 165/1941, 166/1941, 172/1941.

¹⁰³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 183/1941.

¹⁰⁴ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 256/1941.

ispomoć tijekom ljetne školske stanke, što se nije pokazalo dobrim rješenjem. Stan koji je dodijeljen Arhivu bio je velik, sastojao se od osam prostorija, a godišnji najam iznosio je 49.200 dinara.¹⁰⁵ Ipak nije bio dostatan za veće akvizicije poput arhivskoga gradiva Savske divizijske oblasti, koje je deponirano u skladište bivše tvornice koža, gdje je Arhiv imao veće spremište.¹⁰⁶ Pri tom deponiranju gradivo nije sređeno, nego je poslan zahtjev Ratnomu arhivu i muzeju da ga on preuzme i sredi. Sređivanje je nadgledao Ivan Samardžija, a posao prijenosa obavljala su četiri vojnika i jedan dočasnik.¹⁰⁷ Škaberna je trebao osigurati da se gradivo prenese i pohrani po osnovnim pravilima arhivske struke. Tom prilikom uništeno je prvobitno stanje, a fizički je uništen i dio gradiva, zbog razbacanosti i utjecaja atmosferilija usred neadekvatnog pohranjivanja.

Nakon preuzimanja manjeg dijela arhivskoga gradiva iz Poglavnikove palače u srpnju, krajem kolovoza Arhiv je pozvan da odatle preuzme i ostatak gradiva. U inicijalni pregled poslan je Dragutin Škaberna, koji je pregledao kompletno arhivsko gradivo iz Vladine palače u podrumu i na tavanu. U podrumu su se nalazili spisi do 1850. godine i bili su izvanredno dobro složeni na policama i djelomično sređeni. Obujam tih spisa bio je velik. Škaberna tvrdi da bi za pohranu tih spisa bio potreban prostor koji je velik kao cijelo sadašnje spremište u zgradi HDA.¹⁰⁸ Gradivo na tavanu bilo je u znatno lošijem stanju. Gradivo je bilo razbacano i u dijelu gradiva su golubi radili gnijezda i vršili nuždu. Ipak, i tu je riječ o velikoj količini gradiva. Dragutin Škaberna svoj je izvještaj završio zaključkom kako je pitanje izgradnje vlastite zgrade Arhiva neodloživo jer je trenutačno velika količina arhivskoga gradiva u opasnosti od propadanja zbog držanja u neadekvatnim uvjetima po podrumima i tavanima.¹⁰⁹

Problem nemarnosti prema gradivu nije bio prisutan samo u lokalnim uređima ili pokrajinskim institucijama. To je problem koji se protezao od institucionalnog vrha državne uprave. Primjerice, nakon preuzimanja vlasti u travnju, Ministarstvo pravosuđa i Ministarstvo bogoštovlja i nastave predali su dio starih spisa u tvornicu starog papira. HDA je tražio povratak tih spisa, ali tek u listopadu, uz tvrdnju da su prodani protuzakonito, a uz to sadržavaju i vrijedno gradivo.¹¹⁰ Riječ je o sabranim urbarima i drugim spisima iz doba bana Jelačića kao i dijelu spisa koji datira još iz 17. stoljeća. Tom prigodom poslan je dopis svim područnim oblastima Ministarstva unutarnjih poslova, gdje se traži da ne izlučuju stare spise bez odobrenja Arhiva, što se često radilo.¹¹¹ Sve oblasti bile su zamoljene da obavijeste

¹⁰⁵ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 177/1941.

¹⁰⁶ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 190/1941.

¹⁰⁷ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 308/1941.

¹⁰⁸ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 319/1941.

¹⁰⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 319/1941.

¹¹⁰ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 425/1941.

¹¹¹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 429/1941.

Arhiv o trenutačnom stanju arhivskoga gradiva jer to mnoge oblasti nisu radile, posebice redarstvena ravnateljstva u gradovima. Također je MUP zamoljen da ne zanemaruje zakonsku odredbu o skupljanju spisa za HOP.¹¹²

U listopadu je nastavljena i akcija nadzora nad pismohranama lokalnih institucija. Josip Buturac službeno je posjetio Jastrebarsko 15. listopada, gdje je poslan u nadzor arhivskoga gradiva. Buturac je u izvješću napisao da je stanje gradiva dobro i kao posebnu zanimljivost istaknuo da posjeduju i arhivsko gradivo grofova Erdödy od sredine 18. do 20. stoljeća. Gradivo se nalazilo na istom tavanu kao i velika količina kukuruza, što najbolje pokazuje svijest o važnom povijesnom gradivu kod pojedinih službenika.¹¹³ Zbog toga je predložio da se po hitnom postupku premjesti u Arhiv. Za podrumsko spremište tvrdio je: »Dio arhiva u podrumu je pravo smetlište od velike hrpe papira, kojekako razbacanog.« Ozbiljnost situacije uvidio je i Matasović, koji je odmah tražio od nadležnog ministarstva sredstva za prijevoz, preuzimanje i pohranu toga gradiva. Dok je bio u posjetu Jastrebarskom, Buturac je neslužbeno saznao da su ranijih godina uništeni spisi od 1711. do 1897. godine.

U isto je vrijeme Dragutin Škaberna bio u posjetu Ivancu, gdje je pronašao golemu količinu gradiva, iako nije naveo točno o kojoj je količini riječ. Ocijenio je da je zbog velike količine gradiva nemoguć prijevoz u Zagreb te je zamolio službenike da se spisi pažljivo čuvaju. Prethodne godine koristili su stare spise u izradi papirnatih briketa za ogrjev.¹¹⁴ Nakon godinu dana ipak se našlo sredstava i prostora za to gradivo, pa je 26. listopada 1942. pristiglo 35 svezaka gradiva trgovišta Jastrebarsko, kao i popratni arhiv Erdödy.¹¹⁵

Nakon Ivanca, Škaberna je putovao u Hrvatsku Mitrovicu, gdje je trebao preuzeti arhivsko gradivo suda.¹¹⁶ Gradiva je bio pun vagon, a Škaberna je ocijenio da je u dobrom stanju. Prema priloženim slikama više je sličilo razbacanoj hrpi papira nego sređenomu arhivskomu gradivu, što najbolje govori o tome što se smatralo dobrim stanjem.¹¹⁷ Arhiv je primio i izvještaj o stanju gradiva iz Grubišnog Polja, za koje se navodi da nedostaje sve prije 1934. godina, a ono nakon toga da je u iznimno lošem stanju.¹¹⁸

Do kraja 1941., službenici Arhiva obišli su velik broj gradova, općina i sudišta, a Arhiv je primio velik broj izvještaja od raznih lokalnih institucija o stanju gradiva. Stanje arhivskoga gradiva variralo je od grada do grada, od institucije do

¹¹² HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 489/1941.

¹¹³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 509/1941.

¹¹⁴ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 513/1941.

¹¹⁵ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 516/1941.

¹¹⁶ Današnja Sremska Mitrovica.

¹¹⁷ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 514/1941.

¹¹⁸ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 523/1941.

institucije, iako se mora naglasiti da je opći dojam bio vrlo loš po današnjim standardima. Primjerice, grad Jajce poslao je izvještaj prema kojem je gradivo bilo pobacano u podrum, po njemu su bila složena drva te je bio pod stalnim utjecajem vjetra i kiše.¹¹⁹

U studenom je pod nadzorom Ivana Samardžije obavljena evidencija i prijevoz gradiva iz Ogulina, što se prvenstveno odnosi na spise bivše Modruško-riječke županije iz razdoblja od 1832. do 1918. godine. Do kraja godine Arhiv je primio na stotine izvještaja raznih ureda i institucija o stanju gradiva u njihovim pismohranama. Kako bih izbjegao nabranjanja izvještaja, dajem opis onoga što je najvažnije i najčešće.

Iako je bilo primjera gdje je gradivo bilo u lošem stanju, generalni stav lokalnih pismohrana bio je da je gradivo u dobrom stanju. Važno je napomenuti da bi se velik dio toga po današnjim standardima smatrao lošim ili iznimno lošim stanjem.

Gradivo iz razdoblja prije 1918. većim je dijelom uništeno ili je nedostajalo. Dio je prodan kao stari papir, dio spaljen kao gorivo, dio je uništen zbog nemara i lošeg držanja, a dio je nestao zbog nemara.¹²⁰ HDA nije bio u stanju preuzeti to gradivo zbog nedostatka prostora, financijskih sredstava i osoblja, pa se ograničio na preuzimanje onoga koje je procijenjeno kao iznimno važno ili onoga kojemu je prijeto oštećivanje radi nemara ili lošeg držanja. Ponekad je gradivo zadovoljavalo oba uvjeta.

Kako bi popravio zatečenu situaciju, Arhiv je sastavio preporuku za postupanje sa starim spisima, koja je bila namijenjena pokrajinskim institucijama i jedinicama lokalne uprave:

a) Odobreno je izlučivanje spisa koji su prolaznog značenja, pod uvjetom da nemaju pravnih posljedica, ako su zaprimljeni s urudžbenim zapisnikom.

b) Iznimno se mogu izlučivati spisi koji nemaju trajne vrijednosti poslije 5 godina, ali uz izričito dopuštenje Arhiva.

c) Sva izlučivanja spisa, neovisno o proteklom vremenu, mora provoditi povjerenstvo koje određuje načelnik ureda, a odobrava ga Arhiv potpisom.

d) Izlučeni spisi trebaju se poništavati spaljivanjem ako papir nije moguće prodati putem javne nabave tvornicama papira. Za spaljivanje ili prodaju potrebno je odobrenje Arhiva.

¹¹⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 575/1941.

¹²⁰ Gradivo se rijetko kad nadziralo ili držalo pod ključem. Bilo je dosta slučajeva krađe radi daljnje prodaje ili u svrhu loženja. U rijetkim slučajevima, gradivo su uzimali kolekcionari ili povjesničari u privatne zbirke.

e) Spisi koji su stari 30 godina, ili više, trebaju biti dostupni javnosti i dužni su se predati Arhivu.¹²¹

U travnju 1942. donesen je prijedlog od strane Arhiva da se spisi označavaju štambiljem “uništivo,” ili “neuništivo” za trajne dokumente, nakon dovršetka pravnog postupka.¹²² Takvo označavanje može provoditi samo od Arhiva ovlaštena osoba, a napomenuto je da bi i gradivo koje se odnosi na HOP bilo trajno, bez obzira na svoj karakter. Prijedlog je jamačno donesen kao reakcija na mnoštvo molbi za uništenjem, tj. prodajom starih spisa od brojnih tijela lokalne vlasti koje je Arhiv zaprimio. To bi bitno olakšalo postupanje s gradivom u budućnosti, ali budući da je ostalo na razini prijedloga i nikada nije dosegnut status zakona, učinak je ipak bio minimalan.

Sredinom svibnja, pod nadzorom Dragutina Škaberne zaprimljeno je 57 sanduka arhivskoga gradiva iz Hrvatskog radiše iz Hrvatske Mitrovice.¹²³ Gradivo je prevezeno vlakom u Zagreb te je pohranjeno u spremište u Medvedgradskoj ulici.

U tom razdoblju pronadena je i povelja kralja Leopolda iz 1669. godine kojom je osnovana Isusovačka akademija u Zagrebu.¹²⁴ Povelju je zatražilo Hrvatsko sveučilišno društvo koje je nastojalo dokazati da sveučilište datira od tada, a ne od sredine 19. stoljeća. Smatrali su da je povelja dospjela u Arhiv kada je ugašena Družba Isusova.¹²⁵ Smatralo se da je povelja izgubljena od 1779. godine, čak i među stručnjacima poput Vjekoslava Klaića. Pronalazak te povelje bio je događaj od velike važnosti za Arhiv, ali i hrvatsku povijest i kulturu. Ti primjeri pokazuju da je Arhiv u tom razdoblju još uvijek bio u fazi konsolidacije jer određena količina gradiva, od izuzetne vrijednosti za povijest i kulturu, nije bila primljena ili adekvatno pohranjena.

U svibnju 1942. Arhiv je primio izvještaj od ovlaštenog nadzornika iz Babine Grede u kojem izvještava o velikoj količini gradiva 10. graničarske kompanije iz povijesti Vojne krajine iz kraja 18. i početka 19. stoljeća.¹²⁶ Izvijestio je da se na tavanu općine Babina Greda nalazi oko tisuću komada protokola iz Vojne krajine pisanih na njemačkom jeziku u razdoblju od 1767. do 1850. godine, a nešto i od 1850. do razvojačenja 1881. godine. Povjerenik je izvijestio da na području općine postoji još gradiva iste provenijencije, ali je razbacano po raznim uredima i

¹²¹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 7/1942.

¹²² HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 295/1942.

¹²³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 346/1942.

¹²⁴ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 352/1942, 359/1942.

¹²⁵ Marija Terezija ukinula je Družbu Isusovu krajem 18. stoljeća.

¹²⁶ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 523/1942.

zgradama i vjerojatno je u lošem stanju. Arhiv to gradivo nije mogao preuzeti zbog nedostatka prostora.¹²⁷

Nedostatak prostora bio je evidentan i u lipnju iste godine kada je Arhiv morao odbiti zamolbu MUP-a po pitanju preuzimanja ostatka gradiva u njihovu posjedu.¹²⁸ Ministarstvo unutarnjih poslova izvijestilo je Arhiv da još uvijek, unatoč prethodnom preuzimanju, posjeduje velike količine gradiva, posebice spise Banske vlade, Namjesništva, Namjesničkog vijeća i Zemaljske vlade iz razdoblja od 1851. do 1872. godine. Nije navedeno o kojoj je količini gradiva riječ, ali zbog nedostatka prostora može se shvatiti da je bila riječ o većoj količini.

Hrvatski državni muzej za umjetnost i obrt 26. lipnja kontaktirao je Arhiv radi spašavanja arhivskoga gradiva iz nekih pravoslavnih manastira u Srijemu: Grgetek, Hopov, Velika Remeta, Ravanice, Jazka, Šišavac i Besenovo.¹²⁹ Muzej je bio zabrinut za sudbinu toga gradiva zbog potencijalnih ratnih stradanja, a navedeni su manastiri uz arhivsko gradivo posjedovali i znatnu drugu baštinu koja je bila zanimljiva muzeju. Matasović to nije mogao prihvatiti jer je bila riječ o velikoj količini gradiva koju Arhiv fizički nije imao gdje smjestiti, ali je uvidio važnost toga gradiva pa je kao privremeno rješenje predloženo da se navedeno gradivo skupi i privremeno smjesti u Hrvatsku Mitrovicu, dok Arhiv ne riješi problem prostora. Dragutin Škaberna poslan je sljedeći mjesec u posjet Velikoj župi Vuka radi preuzimanja i dopreme arhivskoga gradiva, ali mu je prvenstveni zadatak bio odlazak u Hrvatsku Mitrovicu radi obilaska spomenutih manastira na Fruškoj gori.¹³⁰ Kada je dospio u Hrvatsku Mitrovicu, započela je vojna operacija na Fruškoj gori, zbog čega nije mogao obići manastire. Strah Hrvatskog državnog muzeja za umjetnost i obrt bio je opravdan. Ipak, odlukom Ministarstva nastave, tj. Odjela za visoke škole i znanstvene zavode, sačuvani su arhivi i knjižnice fruškogorskih manastira gotovo u potpunosti te su pohranjeni u Hrvatskoj Mitrovici.

Sudbina toga gradiva sretno se završila, no nije bila rijetkost da je gradivo tijekom rata uništavano, dijelom nesrećom, a dijelom namjerno. Primjerice, Arhiv je 30. srpnja primio izvještaj da je uništena velika količina gradiva u vezi s HOP-om, kao i neko drugo gradivo, nespecificirane provenijencije.¹³¹ Prema izvještaju, gradivo je namjerno uništeno od strane »odmetničkih bandi«.¹³² U tom vremenu uništena je i velika količina gradiva Velike župe Modruš sa sjedištem u Ogulinu. Početkom kolovoza 1942. talijanski su vojnici zauzeli zgradu bivše županijske oblasti, bez službenog dopuštenja vlasti NDH, gdje se nalazilo arhivsko gradivo obla-

¹²⁷ Povjerenik Ivetić rekao je da toga gradiva ima još »za dva kola«.

¹²⁸ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 481/1942.

¹²⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 523/1942.

¹³⁰ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 531/1942.

¹³¹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 620/1942.

¹³² U gotovo svim službenim izvještajima, osim pred sam kraj rata, za pripadnike partizanskog pokreta koristi se termin *odmetničke* (ili *razbojničke*) *bande*.

sti.¹³³ Navedeno gradivo talijanski su vojnici razbacali kako bi oslobodili prostorije, a dio su zbog grubog postupanja i uništili.

6.2. Uništavanje i zaštita arhivskoga gradiva

Obilaskom lokalnih pismohrana, službenici Arhiva ustanovili su nemar velikog dijela institucija prema arhivskom gradivu. Odnos pojedinih, lokalnih, upravnih tijela prema arhivskom gradivu bio je krajnje neodgovoran. Nije bilo neobično da se staro arhivsko gradivo sprema u vlažne podrumne ili tavane koji su prokišnjavali, zbog čega je fizički uništena velika količina gradiva. Šteta je napravljena i zbog nepoštivanja zakona. Tako je primjerice u kolovozu 1941. Kotarska oblast Vinkovci poslala izvještaj u kojem je navedeno da su tijekom 1940. godine dio staroga gradiva, još iz vremena Vojne krajine, prodali u stari papir, drugi dio su bacili u rijeku Bosut.¹³⁴ HDA je zahtijevao istragu tog slučaja jer je takva praksa bila izvan svih pravila i propisa o arhivskom gradivu, ali se oblast pravdala da je gradivo već bilo uništeno zbog vlage i izjedeno od miševa. Takva i slične prakse ponavljale su se tijekom cijelog rata, pogotovo nakon proglašenja naredbe o reciklaži papira u lipnju 1942. godine.¹³⁵ Dio ukupnoga gradiva uništen je uslijed ratnih zbivanja poput bombardiranja, pljački ili požara, a velik dio je uništen zbog nemara, koji je bio rezultat nedostatka svijesti o važnosti arhivskoga gradiva u brojnim uredima i institucijama. Ipak, dio gradiva iz Vinkovaca je spašen. Tako je gradska uprava Vinkovaca 11. rujna zatražila ustupanje zatvorenog vagona za prijevoz 50 sanduka gradiva iz razdoblja Vojne krajine.¹³⁶ Vagon je dodijeljen te je spomenuto gradivo preneseno u Arhiv.

Krajem 1942. Arhiv je imao neobično mnogo upita vezanih za izlučivanje, preuzimanje i otkup gradiva. U listopadu je Kotar Novi poslao dopis u kojem zahtijeva da Arhiv preuzme gradivo toga kotara, jer je to gradivo razbacano i djelomično uništeno od talijanske vojske tijekom ljeta.¹³⁷ Taj slučaj nije bio jedinstven. HDA je do tada već zaprimio nekoliko dopisa u kojima se spominje loše postupanje, mjestimice i uništavanje, arhivskoga gradiva od strane talijanske vojske. Krajem mjeseca Arhiv je ponudio otkup osobne ostavštine poznatog pisca i prevoditelja Frana Gundruma njegovoj supruzi, koja nije mogla prihvatiti ponudu, jer je već većinu knjiga, slika i spisa prodala privatnim kolekcionarima.¹³⁸

Kako se rat na prostoru NDH intenzivirao, tako je i stradanje arhivskoga gradiva bilo sve češće, a izrazito razorna faza nastupila je u vrijeme kapitulacije

¹³³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 630/1942.

¹³⁴ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 309/1941.

¹³⁵ Naredba o skupljanju, prometu, razpodjelbi i preradbi otpadaka papira i starih spisa, NN 125/1942.

¹³⁶ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 395/1941.

¹³⁷ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 849/1942

¹³⁸ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 856/1942.

Italije ujesen 1943. godine. HDA je 22. veljače 1943. primio dopis iz Velike župe Sana i Luka, koja je izvijestila da je provaljeno u "arhivu" bivše Vrbaske banovine, pri čemu su papiri razbacani i time praktički uništeni.¹³⁹ Traženo je dopuštenje za prodaju tog gradiva pod stari papir, što je dopušteno uz uvjet čuvanja urudžbenih zapisnika, inventara i najvažnijih spisa. Arhiv je po prvi puta dao odobrenje za izlučivanje bez sazivanja stručne komisije, čime je institucija mogla izlučivati gradivo po svojem nahođenju. Zapravo je to bio početak razdoblja u kojem je Arhiv izgubio kontrolu nad gradivom institucija i lokalnih pismohrana, s napomenom da postupanje Arhiva nije bilo odraz nemara, nego politike kojom se u danim okolnostima nastojalo spasiti najvažnije arhivsko gradivo.

Nakon što je 1942. donesena naredba zaslužna za uništenje ogromne količine arhivskoga gradiva diljem NDH, početkom 1943. donesena je i nova odluka o cijenama otkupa papira. U ožujku 1943. Marcel Mayer kao predstavnik Ministarstva obrta i veletrgovine obavijestio je Josipa Matasovića: »U svrhu osiguranja bar najnužnijih sirovina domaćoj proizvodnji papira, koja je došla u težak položaj zbog nestašice istih, Ministarstvo obrta i veletrgovine donijelo je naredbu o sakupljanju, prometu, razpodjeli i preradi otpadaka papira i starih spisa.«¹⁴⁰ Tom naredbom određeno je da je svaki ured s pet ili više zaposlenih dužan skupljati papir i otpatke papira, a bilo kakva izlučivanja mora odobriti Arhiv. Kako bi se odredila pravila i donijele konkretne odluke, organiziran je sastanak s temom otkupa starog papira. Organiziralo ga je Glavno ravnateljstvo za obrt, veleobrt i trgovinu, tj. Odjel za gospodarsku politiku.¹⁴¹

Predstavnik Arhiva na tom sastanku bio je Josip Buturac, a na njemu su još sudjelovali i Marcel Mayer kao predstavnik Ministarstva narodnog gospodarstva, predstavnici MUP-a, Ministarstva narodne prosvjete, Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja te brojni predstavnici raznih udruženja i obrta. Na sastanku je problem proizvodnje papira sveden na ekonomsku razinu, ne uzimajući u obzir kulturološke i povijesne implikacije. Ustanovljeno je da jedina tvornica papira u NDH godišnje proizvede 1.000-1.200 vagona papira, što je otprilike 40% potreba, a ostatak je iz uvoza. Zbog ratne situacije, prognozirano je da će se taj uvoz smanjiti, pa će se potrebe morati namiriti štednjom i pojačanom domaćom proizvodnjom. Već spomenuta naredba rezultirala je dvostrukim skupljanjem papira od uobičajenog, ali je prouzrokovala veliku zabrinutost Arhiva jer je većim dijelom skupljeni papir bio arhivsko gradivo. Arhiv je najprije predložio osnutak povjerenstva sastavljenog od svojih djelatnika koji bi odlazili po pismohranama davali odobrenja glede izlučivanja gradiva. Taj prijedlog je odbijen s argumentom da će proces tako biti odveć spor i neučinkovit. Josip Buturac predložio je potom u ime Arhiva osnivanje povjerenstava za sortiranje i izlučivanje arhivskoga gradiva, čiji rad bi Arhiv odobrio

¹³⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 103/1943.

¹⁴⁰ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 124/1943.

¹⁴¹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 124/1943.

za svaki konkretan slučaj. Takva povjerenstva trebala su se sastojati od pravnika, podvornika i jednog službenika ili pisara, a organizirala bi se diljem NDH kako bi se počeo prikupljati papir, ali istovremeno sačuvalo najvažnije gradivo. Iako ništa nije garantiralo prednost ili stručnost tih povjerenstava, to je bio jedini način da se sačuva najvažnije arhivsko gradivo, nakon što je prvobitni prijedlog Arhiva bio odbijen.

Vrijednost spisa trebala je biti određena po političkoj, a ne po stručnoj osnovi. Na sastanku je donesena definicija važnih spisa neovisno o stavovima Arhiva: »U prvom redu dolaze u obzir spisi o ustaškoj borbi te općenito o progonima Hrvata.« Riječ je, dakle, o gradivu koje je vezano za HOP. Ostalo gradivo, koje bi moglo biti od kulturne ili povijesne vrijednosti, trebalo se sačuvati, ali bi ostalo kod institucija, a slalo bi se Arhivu nakon što se riješi problem prostora. Komisija je dalje zaključila o količini vrijednog gradiva: »Što se tiče vrijednosti starih spisa, u ministarstvima je to 20-30%, kod kotarskih oblasti i sudbenih stolova 10-15% a kod običnih tek 5-10%. Prosječno 80% gradiva se može dati na preradu.« Jasno je da su te procjene donesene na štetu gradiva, pa je situacija obrazložena izjavom Šulterera, predstavnika T.t. Sirovine d.d. iz Zagreba: »Vodi se totalni rat i to treba imati na umu. Činovnika i pravnika nema u manjim uredima i svi koji ih imaju su zauzeti. Papir je važan za informiranje o ratu i predlažem da se postupak izlučivanja pojednostavi pošto sada nema vremena za propisno izlučivanje.« Slične prigovore imali su i neki drugi članovi sastanka koji su smatrali da su prijedlozi Arhiva pretjerani te da ne bi polučili adekvatnim skupljanjem papira. Posljednju riječ prije donošenja zaključka imao je Josip Buturac, koji je u kratkom ali preciznom govoru naveo kako je on osobno obišao preko 100 pismohrana u Zagrebu te pokrajini i da gotovo nigdje nije vidio da se propisno izlučuju spisi. Zbog toga je postojao opravdani strah da će bez kvalificiranog povjerenstva za izlučivanje, biti uništena velika količina važnoga gradiva, koja se neće izlučiti po propisima i standardima arhivske struke, nego će se raditi ubrzano i nemarno. Zaključci su predstavljali sredinu između stavova Buturca, odnosno Arhiva, i ostalih članova sastanka, premda je Arhiv situaciju ocijenio kao štetnu i naveo da će sigurno rezultirati uništenjem velike količine važnoga gradiva diljem NDH. Zaključci, prema kojima je kasnije napravljena odgovarajuća uputa, su sljedeći:

a) Arhiv je bio dužan izdati opsežnu uputu o probiranju starih spisa bez strogog postupka, s točnom specifikacijom pojedinih državnih ureda i ustanova s obzirom na mogućnost posjedovanja vrijednih spisa.

b) Poseban odbor, koji se treba sastojati od predstavnika Ministarstva narodnoga gospodarstva, povjerenstva za promet otpadcima, Arhiva i Zajednice za papir će običi sva ministarstva radi utvrđivanja gdje ima važnih spisa, ne bi li se tako pospješila objava gornje upute Arhiva. Za grad Zagreb treba se osnovati posebno povjerenstvo koje će voditi brigu oko prebiranja starih spisa iz državnih ureda i ustanova. To je potrebno zbog velike količine gradiva u gradu Zagrebu, ali i zato što to gradivo u postotku sadržava puno više važnih spisa od pokrajinskog.

c) Kao dodatne napomene na te zaključke, upozoreno je da mnogo starog papira ima po privatnim poduzećima i bankama, koji će se također morati skupljati. Uzor je nađen u njemačkom zakonodavstvu, prema kojem je rok za čuvanje trgovačke prepiske smanjen na 5 godina. Taj propis je također donesen zbog ratne situacije te se razmatralo da se slično uvede u NDH.

d) Svi su uredi dužni poslati Arhivu spise koji se tiču HOP-a. Nijedan ured neće dobiti dopuštenje da spise proda ili uništi dok uredska pismohrana ne bude pregledana od povjerenstva, a gore spomenuti spisi izlučeni i poslani Arhivu. Ako ured ne bi posjedovao takve spise, povjerenstvo je dužno dati potvrdu takvog stanja.

e) Prilikom izlučivanja spisa neka se savjesno izluče i u redu na sigurno mjesto pohrane svi oni spisi koji imaju opću državnu i mjesnu povijesnu važnost. Sve što bi jednog dana moglo poslužiti kao izvor za političku i kulturnu povijest spada u tu kategoriju.

f) Ako se povjerenstvu učini da u jednoj godini nema važnih spisa, neka ipak ostavi po pet komada za svaku godinu radi održavanja kontinuiteta.

g) Sve urudžbene zapisnike i kazala te registre i zapisnike koji se odnose na osobne stvari treba uvijek čuvati u uredskoj pismohrani te se ne smiju uništavati ni pod kojom izlikom.¹⁴²

Zaključci sastanka i *Uputa o prebiranju arhivske građe*, koja je nastala kao rezultat tog sastanka, u stanovitom su raskoraku.¹⁴³ Iako uputa ostavlja dojam da je njezin primarni cilj rješavanje gorućih pitanja zaštite gradiva, zapravo je riječ o prikupljanju papira. Ona je poslužila zadovoljavanju forme, a stvarnost je bila bitno drugačija. Gradivo se izlučivalo nemarno i često bez konzultacije s Arhivom. Iako su konkretni podatci nedostupni zbog nedostatka evidencije tih pothvata, može se smatrati da je tom uputom, koja je distribuirana posredstvom Predsjedništva Vlade NDH, napravljena veća šteta arhivskomu gradivu u NDH nego ratnim razaranja. ¹⁴⁴ Do kraja godine Arhiv je zaprimio stotine zahtjeva za izlučivanjem gradiva, što se s ograničenim kadrom nije moglo kontrolirati. Zbog toga je i razmjer te akcije teško precizno odrediti, ali je sigurno državna potreba za papirom nadilazila stručnu potrebu za očuvanjem vrijednoga gradiva te je rezultat morao biti nesankcionirano škartiranje, između ostaloga, i vrijednoga gradiva.

Nedugo nakon donošenja upute, Glavno ravnateljstvo za poštu, brzovoj i brzoglas sastavilo je *Osnovni naputak za čuvanje i uništavanje spisa* uz suradnju s Arhivom.¹⁴⁵ Glavne točke naputka su:

¹⁴² HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 124/1943.

¹⁴³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 150/1943.

¹⁴⁴ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 150/1943.

¹⁴⁵ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 196/1943.

a) Svaki konačno riješen spis, prije nego se uloži u pismohranu, ima se označiti oznakom roka čuvanja spisa. Prema roku čuvanja, spisi su se dijelili na neuništive ili uništive nakon određenog broja godina.

b) Riješeni spisi čuvaju se u pismohrani koja mora biti smještena u suhim prostorijama. Pismohrana se mora držati uredno i čistiti od prašine. Spisi se ne smiju izlagati prejakomu svjetlu.

c) Spisi znanstvene ili pravne vrijednosti, napose spisi političke i kulturne važnosti, ne smiju se uništiti. Ostali spisi prolazne važnosti, prema njihovoj vrijednosti i važnosti izlučuju se i poništavaju nakon 30, odnosno nakon 10 ili 5 godina.

d) Smjernice o tome koji spisi unutar Glavnog ravnateljstva za poštu, brzojav i brzoglas su neuništivi.

e) Smjernice za spise koji su uništivi nakon 30 godina.

f) Smjernice za spise koji su uništivi nakon 10 godina.

g) Smjernice za spise koji su uništivi nakon 5 godina.¹⁴⁶

h) Izlučivanje spisa kojima je istekao rok čuvanja obavlja se svake godine i obavlja ga povjerenstvo. Tajne i vrlo tajne spise izlučuje glavari institucije, a ne povjerenstvo.

i) Ako u nekom godištu nema važnih spisa, ipak treba ostaviti po 5 spisa za trajno čuvanje radi očuvanja kontinuiteta fonda ili zbirke.

j) Spisi koji se tiču HOP-a imaju se odmah izdvojiti i predati Arhivu.

Točaka ukupno ima 18, a ovdje su izdvojene najvažnije. Vidljivo je da te točke predstavljaju generalnu politiku Arhiva prema izlučivanju, držanju i predaji gradiva. Stoga se može zaključiti da je Glavno ravnateljstvo za poštu, brzojav i brzoglas izradilo svoj napatuk u suradnji s Arhivom, koji je tim putem zapravo prezentirao svoju politiku uredima i pismohranama diljem NDH. Iako su mnoge točke napatka bile na snazi već dvije godine u arhivskom zakonodavstvu NDH, tada su prezentirane široj javnosti u pojednostavljenom i razumljivom obliku.

Sredinom 1943. Drugi svjetski rat bio je na vrhuncu te su njegova događanja sve više utjecala na svakodnevni život u NDH, pa i na djelovanje Arhiva. Priprema Arhiva za ratne opasnosti započeta je 15. lipnja 1943. godine. Tada je Matasović poslao dopis državnomu tajniku Ivanu Buliću u kojem traži doradu skloništa za slučaj napada iz zraka.¹⁴⁷ Ideja je bila da se u sklonište sprema najvažniji i najstariji spisi koje je Arhiv posjedovao. Dopis nije polučio nikakvih rezultata, pa je Josip Matasović 16. srpnja 1943. poslao gotovo identičan dopis, u kojem traži bilo kakva sredstva za zaštitu gradiva od ratnih stradanja: kutije, daske, čavle.

¹⁴⁶ Smjernice su veoma štire i općenite, pa ih nema potrebe detaljno prikazivati.

¹⁴⁷ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 308/1943.

Taj put je tražio sredstva za snimanje nekih vrijednih spisa poput povlastica iz Škrinje privilegija ili najvažnijih saborskih sjednica.¹⁴⁸ O ozbiljnosti te situacije najbolje govori sastanak u upravi Arhiva održan 17. srpnja 1943., na kojem su sudjelovali Josip Matasović, Josip Buturac, Bartol Zmajčić i Ivan Samardžija.¹⁴⁹ Tema sastanka bila je premještanje gradiva unutar Arhiva s ciljem zaštite od napada iz zraka. Nakon sastanka, doneseno je nekoliko zaključaka koji su predstavljali temeljni program zaštite arhivskoga gradiva od ratnih stradanja do kraja rata. Zaključaka ima više, ali su repetitivni, pa su ovdje izloženi najvažniji.

a) Potrebno je snimiti sve saborske sjednice do 1848. na mikrofilme, kao i još neke spise koje bi odredio poseban odbor. Predloženo je osnivanje odbora povjesničara, koji bi činili Miho Barada, Držislav Švob, Rudolf Horvat i Stjepan Pavičić. Taj odbor trebao je utvrditi koje se gradivo može smatrati povijesno najvažnijim te bi se ono također snimilo ("prema točki 1").

b) Određena je skupina službenika HDA sastavljena od Josipa Buturca, Bartola Zmajčića i Ljerke Hudovski, koja je imala zadaću probrati najvažnije knjige iz arhivske knjižnice.

c) Potrebno je požuriti nabavu dodatnih sanduka i drugog materijala koji može koristiti u zaštiti gradiva: čavala, limenih vrpce, pijeska i vreća za pijesak.

d) Poslana je molba Ministarstvu nastave u kojoj se traži obustava svih odobrenja za rad, a da se nove odobre samo za izradu doktorskih disertacija jer velik dio gradiva neće biti fizički dostupan tijekom rata.

e) Odjel za visoku nastavu u Ministarstvu nastave imenovao je odbor sastavljen od Držislava Švoba, Mihe Barade i Rudolfa Horvata prihvaćajući prijedlog uprave Arhiva.¹⁵⁰

Početak 1944. godine, konkretno 8. siječnja, održana je sjednica Savjetodavnog stručnog odbora Arhiva. Na toj sjednici sudjelovali su povjesničari Miho Barada, Držislav Švob i Rudolf Horvat te predstavnici Arhiva, među kojima Josip Matasović, ali i upravitelj Nacionalne biblioteke iz Beča Paul Heigel.¹⁵¹ Sjednica je održana s ciljem određivanja glavnih crta djelovanja Arhiva u 1944. godini s obzirom na čuvanje i zaštitu arhivskoga gradiva od ratnih stradanja.¹⁵²

¹⁴⁸ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 377/1943.

¹⁴⁹ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 377/1943.

¹⁵⁰ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 377/1943.

¹⁵¹ Po nekim izvorima Švob je tada bio u zatvoru, pa je moguće da nije bio prisutan na sjednici, iako je naveden u službenoj dokumentaciji. Švob je bio zatočen od strane ustaških vlasti pod optužbom da je pomagao partizanski pokret. Unatoč naporima više intelektualaca, bio je pogubljen u zadnjim danima rata.

¹⁵² HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 7/1944.

Do održavanja sjednice snimljeno je oko $\frac{3}{4}$ zapisnika Sabora 1694.-1831., što je s izvornicima smješteno u željeznim ormarima u dodatnim prostorijama HDA, u stanu na Marulićevu trgu br. 5. HDA je aktivno radio na sigurnijem smještaju gradiva u zgradi na Marulićevu trgu br. 21. Dio gradiva ondje je bio smješten u podrumu i prizemlju. Bunker knjižnice, određen za pohranu dragocjenih rukopisa, bio je završen te je knjižnica ondje već pohranila znatan dio svoje građe. Ondje su bile smještene i dragocjenosti Prvostolnoga kaptola. HDA je oklijevao s premještajem građe u "svoj" novoizgrađeni bunker i tražio je daljnji pregled njegova stanja (u njemu se već 8 dana mjerila vlaga). Rudolf Horvat i Paul Heigel smatrali su da je bunker adekvatan za smještaj arhivskoga gradiva i da ne treba odugovlačiti s njegovom pohranom. Unatoč tomu, većina se slagala s opreznom odlukom Matasovića da se prostor dodatno provjeri prije pohrane.¹⁵³

7. Zaključak

Funkcioniranje HDA u okviru NDH može se promatrati usporedno sa samom sudbinom te države. Nakon početne euforije i optimizma koji su rezultirali izrazito ambicioznim planovima (poput projekta o izgradnji nove zgrade Arhiva) uslijedilo je gorko razočaranje. Financijska i politička nestabilnost već su 1943. godine onemogućili osnovno funkcioniranje Arhiva, jer su čak i usluge poput grijanja, papira ili druge opreme postali nedostupni. Ratno stanje rezultiralo je uništavanjem velike količine gradiva jer se gradivo selektiralo vrlo površno, a ponekad ni tako. Zahvaljujući predanosti i stručnosti osoblja, napose Josipa Matasovića, Bartola Zmajića, Zlatka Tanodija i Josipa Buturca, izbjegnuta je potpuna katastrofa. Oni su pokrenuli neke projekte koji su rezultirali zaštitom velike količine gradiva te su uspješno riješili neke probleme koji su godinama bili u planu, poput skrbi o gradivu Dubrovačke Republike. Iako je u tom razdoblju bilo nekih institucionalnih uspjeha i važnih akvizicija, mora se zaključiti da se na kraju Drugog svjetskog rata Arhiv našao na istoj točki gdje je bio ne tako daleke 1941. godine. Težak i iscrpljujući rat, koji je ostavio trag na cjelokupnom društvu, negativno je utjecao na Arhiv. Zahvaljujući naporu djelatnika, šteta je do neke mjere smanjena te su istovremeno postavljeni temelji nekih novih tehnologija i praksi koje su Arhiv dalje razvijale u nadolazećem razdoblju, poput fotolaboratorija ili potpuno novih standarda oko čuvanja gradiva kod stvaratelja. Može se primijetiti da su povećanje nadležnosti i zamjetna financijska potpora, posebice 1941. i 1942. godine, rezultirali pokretanjem određenih trendova, tehnologija i standarda koje su djelatnici Arhiva razvijali u narednom razdoblju, a koji bi vjerojatno kasnili da njihovi temelji nisu postavljeni još u razdoblju 1941.-1945. godine.

¹⁵³ HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv, 7/1944.

Arhivsko gradivo

Hrvatski državni arhiv

HR-HDA-511. Hrvatski državni arhiv.

HR-HDA-1059. Matasović Josip.

HR-HDA-1195. Ratni arhiv i muzej Nezavisne Države Hrvatske.

Službena glasila

Narodne novine (Zagreb), 1941-1942.

Literatura

Artuković, Mato. "Politički nazori Josipa Matasovića." U *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti: Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonском Brodu 23.-24. studenoga 2012.*, ur. Suzana Leček, str. 165-204. Slavoniski Brod: Institut za povijest, 2013.

Beuc, Ivan. *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527-1945)*. Zagreb: Arhiv Hrvatske, 1969.

Buturac, Josip. "Arhivi (državni, crkveni, gradski i ostali)." U *Naša Domovina: Zbornik: Nezavisna Država Hrvatska: Svezak 2.: Hrvatska kultura – Politička povijest Hrvata*, ur. Filip Lukas, str. 1009-1014. Zagreb: Izdanje Glavnog ustaškog stana, 1943.

Dobrica, Ladislav. "Hrvatski državni arhiv: Središnja i matična arhivska ustanova u Republici Hrvatskoj." *Hrvatska revija* 17, br. 2 (2017): str. 14-20.

Galović, Tomislav. "Biobibliografski prilog o dr. Josipu Nagyu (1884-1981)." *Arhivski vjesnik* 45 (2002): str. 227-265.

Kolanović, Josip. "Arhivi u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj." U *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ: SR Hrvatska*, ur. Sredoje Lalić, str. 11-37. Beograd: Savez arhivskih radnika Jugoslavije, 1984.

Matković, Stjepan. "Josip Matasović i 'mladohrvatski' pokret." U *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti: Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonском Brodu 23.-24. studenoga 2012.*, ur. Suzana Leček, str. 151-163. Slavoniski Brod: Institut za povijest, 2013.

Ravlić, Slaven, ur. *Hrvatska enciklopedija: 10: Sl-To*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2008.

Šidak, Jaroslav. "Dr Josip Matasović." *Historijski zbornik* 15, br. 1-4 (1962): str. 347-351.

Summary

THE CROATIAN STATE ARCHIVES 1941-1945: THE STRUCTURE AND THE ACTIVITIES

The paper studies the history of the Croatian State Archives (CSA) during the Second World War, from the establishment of the Independent State of Croatia on 10 April 1941 to its collapse in May 1945. The main goal of the paper is to outline the activities of the CSA in the mentioned period, with emphasis on the professional and conservational activity of the CSA. The political and ideological features that were part of the public life in this period are only taken into account if they had a direct influence on the CSA's activity or its employees.

One chapter is dedicated to Josip Matasović, the director, who headed the CSA and whose dedication and professionalism at the same time successfully bypassed the ideological and political challenges present in those days. Matasović is particularly responsible for the modernisation of the CSA in organisational terms, and his orientation towards protecting the archives remains the heritage of the archival profession until today. His impartialness and professionalism made it possible that might had continued working after the war and establishment of the communist Yugoslavia, which was rare for the high-positioned state officials.

The central part of the paper concerns the work of the CSA, which covers wider panoply of activities of the institution during the entire period. The inherited organisational structure is outlined and its further development is also shown in the context the new state- and legal framework. The problems which faced the CSA's employees are particularly emphasized, many of which were the result of the wartime- and political situation the entire state was facing. The CSA tried to meet these challenges in order to protect the archives, as well as to develop the institution itself. By outlining the turn of events it is shown how the course of the war negatively affected the activity of the CSA and the destruction of the archives.

The chapter on the CSA's employees may serve as a supplement of the previous chapter, since their professionalism and dedication contributed to the more successful running of the institutional activities. The most important employees of the period are mentioned individually, with special emphasis on their involvement in important projects and daily activities, and their personal thoughts on the archival profession and organization of the CSA. -

The next chapter is dedicated to archives and it shows the most important acquisitions of the CSA. It also puts emphasis on the general circumstances of the archives and particularly their destruction during wartime. During the war the activities of the CSA mostly pertained to the protection of endangered materials and acquiring the archives, as the most challenging task of the CSA.

The problems the CSA faced in the period were mostly a result of its augmented jurisdiction, as well as wartime events that made its professional engagement even more difficult. The activities and the dedication of the CSA's employees who tried to meet those challenges is the best indicator of the circumstances of the archival profession in Croatia of the period, but it also paves the way of its development in the post-war era.

Keywords: *Croatian State Archives (Hrvatski državni arhiv); Josip Matasović; archives; weeding; Independent State of Croatia (Nezavisna Država Hrvatska)*

Translated by Marijan Bosnar